

MC
110. 337

Politikaelméleti füzetek

5

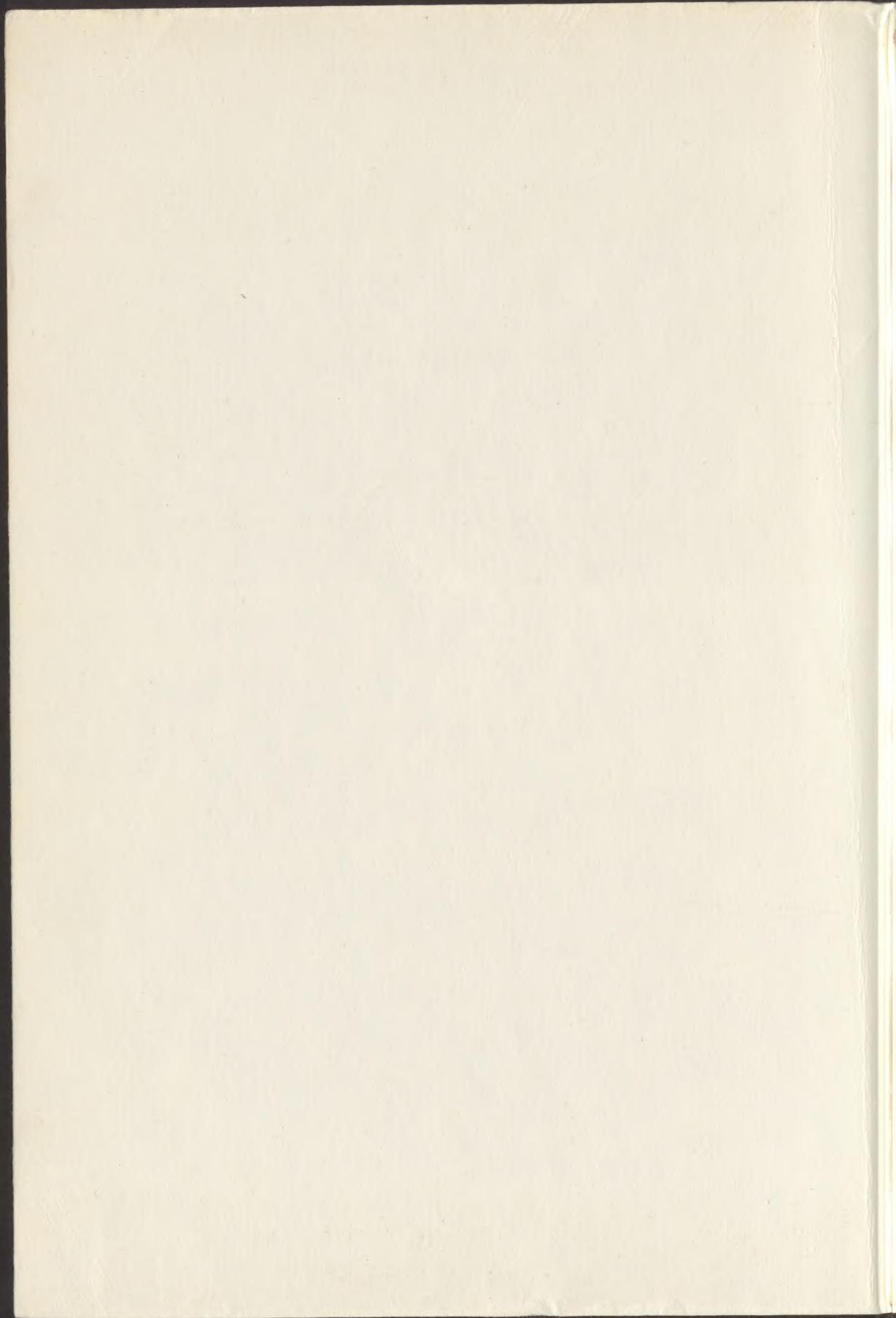
SZITA SZABOLCS

**MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁG
NYUGATI HATÁRÁN.
A BIRODALMI VÉDŐÁLLÁS ÉPÍTÉSE**

1944—1945

1989

**KIADJA AZ ELTE BTK POLITIKAELMÉLETI
TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZETE**

Politikaelméleti füzetek

5

SZITA SZABOLCS

**MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁG
NYUGATI HATÁRÁN.
A BIRODALMI VÉDŐÁLLÁS ÉPÍTÉSE**

1944—1945

1989

**KIADJA AZ ELTE BTK POLITIKAELMÉLETI
TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZETE**

Lektorálta:
Kirschner Béla

Szerkesztette:
Almási János

ISSN 0864-8654
ISBN: 963 462 430 8

MC 110.337

1990

I.

A ZSIDÓK MUNKASZOLGÁLATA A NÉMET MEGSZÁLLÁSIG

A "közérdekű munkaszolgálat" bevezetése Magyarországon a zsidótörvények elfogadásának idejére esett. A "társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló első zsidótörvényt¹ (1938: XV. tc.) 1938 májusában fogadták el. Ez meghatározta a részben már ekkor "faji alapon" zsidóknak minősítettek számarányát az egyes értelmiségi foglalkozási ágakban. Imrédy Béla miniszterelnök - németországi tapasztalatai alapján - szeptember 4-én Kaposváron már felvázolta egy új katonai szolgálat, a munkaszolgálat körvonalait és célját. December 7-én nyújtotta be Bartha Károly honvédelmi miniszter a honvédelemről szóló törvényjavaslatot. Az 1939: II. tc. tette lehetővé, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárok "közérdekű munkát" végezzenek² (87-94. paragrafus rögzítette a "honvédelmi munkakötelezettség" fogalmát és követelményeit, a 230. pedig a "közérdekű munkaszolgálatét").

Szinte egyidőben került a törvényhozás elé "a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló törvényjavaslat. 1939. május 5-én jelent meg az 1939: IV. tc., az ún. második zsidótörvény³, amely magán viselte a náci fajelmélet jegyeit. Míg az első zsidótörvény után 16 000, a második zsidótörvényre hivatkozással 1940. december 31-éig 50 772, 1941. június 30-áig újabb 8678 értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidót bocsátottak el. 1942. december 31-éig Magyarország zsidó lakosságából 221 896 családfőt és eltartottat sújtottak a "korlátozó intézkedések" - ennyi volt az elbocsátottak és családtagjaik száma.⁴

A második zsidótörvény kiterjedt a "politikamentes" hadseregbe is. Érintette felső vezetését, tisztikarát, jövőbeni fejlesztését. Emiatt állást kellett foglalni a zsidók hadseregen belüli szolgálatáról, alkalmazásáról, s le kellett folytatni a származásigazolási eljárásokat. A "zsidókérdés megoldása" a hadseregen belül azoknak kedvezett, akik arra törekedtek, hogy "a zsidónak tekintendőket" - német mintát követve - kirekesszék a hadseregből és munkásalakulatokba osszák be. (1939-ig a zsidó hadkötelesek is fegyveres szolgálatot teljesítettek, ám az ún. védett fegyvernemekhez, alakulatokhoz [repülők, híradók, határavadászok stb.] nem kerülhettek. A 102 007 főnyi magyar fegyveres erőben ekkor 2292 zsidó teljesített tényleges szolgálatot [2,4%].)⁵

A "közérdekű munkaszolgálatot" az 5070/1939. ME. sz. kormányrendelet hozta létre. Ennek alapján építették ki a "kmsz" katonai vezető kereteit, állították fel a "m.kir. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljokat", és dolgozták ki a munkaszolgálatos foglalkozó 1941. és 1942. évi hadkötelezettségi rendelkezéseket.

A "közérdekű munkaszolgálatnak" az 1939. július 1-jei hatálybalépésekor nem volt diszkriminációs jellege. A munkaszolgálatosoknak külön sorozóközpontban kellett jelentkezniük. Azokba a táborokba vezényelték őket, amelyek nyolc hadtestparancsnokság területén a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak keretén belül működtek. A besorozottakat századokba csoportosították, a századon belül szakaszokat alakítottak ki⁶. A hadtestek és a munkaszolgálatos zászlóaljak 1939-ben és 1941-ben⁷. Lásd a táblázat az 5. oldalon!

A Honvédelmi Minisztériumban több értekezlet is foglalkozott a "zsidókérdéssel". Az első lényegesebb szabályozás az 1939. évi IV. törvénycikk rendelkezéseinek "a m.kir. honvédségen belül való mikénti" végrehajtásáról szóló Utasítás⁹ (HM Eln. A 1939.26149.) volt. Ebben rögzítették, hogy az 1939. évi IV. törvénycikk szerint zsidónak minősülő egyének a jövőben nem kaphatnak tiszti, altiszti, tisztesi rendfokozatot. A zsidók ekkor - a védett alakulatok kivételével - még fegyveres szolgálatot is teljesíthettek, de kizárólag alosztályoknál, arcvonalszolgálatot. Az Utasítás megjelenésétől egy átmeneti szakasz figyelhető meg. Több - a diszkriminációt szolgáló - intézkedés született ugyan, de a zsidók helyzete mind a honvédségben, mind a munkaszolgálat rendszerében 1941 áprilisáig lényegében ugyanaz maradt.

Az 1941. április 18-án megjelent, a Budapesti Közlöny 1941. április 19-i számában közzétett 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet, valamint végrehajtási utasítása radikálisan változtatott az 1939 és 1941 között kialakult helyzeten. Az utasítás többek között elrendelte a sárga karszalag viselését. A kormányrendeletet követő intézkedések a magyar hágeregben "törvényes alapot" nyújtottak a zsidókat sújtó további megkülönböztetésekhez.¹⁰ A munkaszolgálat rendszere alaposan átalakult.¹¹

A rohamosan elharapódzó "korszellemben" a területgyarapítások diadalmámora kellő "indoklást" adott ahhoz, hogy a kormányzat Magyarországon is újfent állítson a zsidókat szorító gépezet csavarján. 1941 augusztusában a szélsőjobboldali erők nyomására a képviselőház napirendjére került az 1941: XV. tc., a harmadik zsidótörvény, az ún. fajvédelmi törvény.¹² A "házassági jogról szóló 1894. XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" intézkedve megtiltotta a zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést, s házasságon kívüli nemi kapcsolatuknak, a "fajgyalázásnak" még a kísérletét is büntette.

Hadttest száma	A munkaszolgálatos zászlóalj száma, 1939-ben	Állomáshelye 1941-ben
I. Budapest	I. Budapest, Soroksári út	I. Bp. Óbuda, Hajógyári sziget
	IX. Esztergom, Kenyérmező	IX. Esztergom-tábor
II. Székesfehérvár	II. Komárom, II. sz. erőd	II. Komárom
III. Szombathely	III. Pápa, lovassági barakkok	III. Kőszeg
IV. Pécs	IV. Mohács	IV. Mohács
V. Szeged	V. Hódmezővásárhely	V. Hódmezővásárhely
VI. Debrecen	VI. Hajdúböszörmény	VI. Szolnok
VII. Miskolc	VII. Pétervására	VII. Pétervására
VIII. Kassa	VIII. Kassa, Zrínyi utcai barakkok	VIII. Kassa
		X. Nagybánya ⁸

Magyarország hadbalépésétől kezdve bizonyossá vált, hogy ez a tény a munkaszolgálatra kötelezettek alkalmazására és helyzetére jelentős hatást gyakorol. 13 1941. augusztus 19-én a Honvédelmi Minisztérium kibocsátotta a 27300 eln. 8.-1941. sz. végrehajtási rendeletét. Ezzel szabályozta az új "kisegítő szolgálati rendszert", amely minden katonaköteles korú zsidót érintett. Pl. a zsidónak minősült tartalékos tiszteket megfosztották rangjuktól, a szolgálatra még alkalmasoknak kisegítő munkaszolgálatosként kellett eleget tenniük kötelezettségüknek.

A 2870/1941. ME. sz. rendeletet kodifikáló 1942: XVI. tc., a honvédelmi törvény módosítása, az ún. honvédelmi novella előírásai alapján immár teljesen kibontakozott a zsidóknak a kisegítő munkaszolgálatra való igénybevétele. Olyan elveket, szabályokat érvényesített, amelyek szerint a munkaszolgálat "sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó", s amelyekhez hasonlók először a hitleri birodalomban jutottak érvényre.

A honvédelmi novella kimondta, hogy "zsidók leventeképzésben nem részesülhetnek, zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek. A zsidókat leventekötelezettség helyett a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli, zsidó hadkötelesek pedig szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget".

A munkaszolgálatra behívottakat kategóriákként (pl. nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás stb.) elkülönítve kezelték. 1942 elején az ukrainai magyar megszálló csapatoknál tíz munkásszázad dolgozott. A kiképzetlen nem zsidó magyarok, nemzetiségiek (műszaki) csapatoknak alárendelt századokba kerültek. A századokat számozás szerint is megkülönböztették: a 100-as jelzésűek zsidószázadok, a 400-as jelzésűek a politikailag "megbízhatatlanok" ún. különleges századai voltak.

Harctéri munkaszolgálatra kerültek a táborigénybeszámoló munkaszolgálatos századokba behívott zsidók ezrei, majd 1942 nyarától a nemzetiségiek, illetve a nemzetiségi területekről politikai okokból behívottak. A fegyver nélküli munkaszolgálatosokat az összesen 200 000 főnyi 2. magyar hadsereg kötelékébe és a megszálló csoportosítás parancsnoksága alá osztották be. Különösen sok munkát végeztek a Kárpátok hágói mentén.

Az 1941. április 1-je és 1942. június 30-a között mozgósított táborigénybeszámoló és honi munkásszázadoknál a tényleges szolgálatot teljesítő zsidók száma¹⁴ a következőképpen alakult:

1941 április	9 629	1942 január	2 002
május	18 834	február	2 186
június	17 257	március	2 997
július	14 560	április	8 161
augusztus	14 892	május	13 808
szepember	12 184	június	24 375

október	7 227
november	4 022
december	2 324

1942 szeptemberében 152 munkaszolgálatos század (kb. 38 000 fő) volt hadműveleti területen; köztük 130 zsidó, 16 "különleges" (politikaiak) és 6 útkarbantartó (keresztény) munkásszázad. A hátországi mozgósításba bevontak 152 században kb. 33 000 főt tettek ki. Közülük 61 zsidószázad, 73 nemzetiségi (román) század volt, így a békelétszámmal (10 000 fő) együtt a magyar munkaszolgálatot teljesítők száma mintegy 80 000 főre tehető. Munkaszolgálatra a hazai román nemzetiségűek után a szerb, a horvát, majd a ruszin (kárpátukrán) nemzetiségűeket vették igénybe.

A munkaszolgálatosokat a hadtápszolgálatban szállítási munkákra, valamint utak, hidak és vasutak javítására, építésére, szerelvények kirakására használták fel. Az arcvonalban pedig minimális és silány élelmezés mellett műszaki munkát végeztek: lövészárkokat ástak, akadályokat emeltek, erődöket és bunkereket építettek, tüzérségi tűzben tankcsapdákat készítettek. Igen gyakran aknákat szedtek vagy aknástítottak.¹⁵ Előfordult, hogy ráhajtották őket az aknamezőre.

1942 kora tavaszán a zsidónak minősülő munkásszázadokba való behívásának a 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet és a 27300 eln. 8-1941. sz. bizalmas honvédelmi miniszteri rendelet volt a "törvényes" alapja. De ez csak az alap volt.¹⁶ Március elején a bevonulási központok parancsnokai a hadtestparancsnokságokon a zsidókkal való bánásmódra megkapták a szóbeli utasításokat. Március 17-én a honvédelmi miniszter elfogadta a vezérkarnak a zsidók honvédegyenruhától való megfosztására irányuló javaslatát. Elrendelte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok "egyenruhája" a tábori egységekben polgári ruhából, bal karjukon a ruházatra erősített sárga karszalagból és jelzés nélküli katonasapkából álljon. A törvények szerint zsidónak minősülő keresztény áttért, kereszténynek született, de egy-két zsidó felmenőjű munkaszolgálatosoknak - legtöbben "keresztény" munkaszolgálatos században teljesítettek szolgálatot - megkülönböztető jelzésként fehér karszalagot kellett viselniük. Ezek a sárga karszalagos társaikhoz képest általában jobb helyzetben voltak, némileg védték őket a keresztény egyházak, saját szervezeteik, jobb összeköttetések. Századjaikat rendszerint az országon belülre vezényelték, sokan így könnyebben elkerülték a frontszolgálatot.

A 105/4. számú tábori vegyes munkaszolgálatos század parancsnoka, Kaucsky (Kauschky) György tartalékos hadnagy (a "musz" századok parancsnokai tartalékos tisztek voltak) a hadműveleti területen nyíltan és bevallottan azt a célt tűzte ki, hogy századát kiirtja. 1942. október elejéig századának állományából 96 embert lövetett agyon, közülük több, mint harminccal saját kezűleg végzett.¹⁷

Néhány további példa a "mozgó vesztőhelyekre" vezényelt munkaszolgálatosok pusztulásának okairól és arányairól:

Toronyi Károly tartalékos főhadnagy módszerei nyomán a 118/93. sz. nagykátai század 420 emberéből mindössze 26 került vissza. Zsolt Béla, a neves író és publicista is ebben a században teljesített betegen és rokkantan munkaszolgálatot. Kis híján az ő életét is kioltották. Bajcsy-Zsilinszky Endre szót emelt Zsolt felmentése és hazahozatala érdekében, s általában több ízben tett lépéseket a munkaszolgálatosok ügyében, ezek szerves részét képezték "Magyarország megmentését" célzó törekvéseinek. Mint írta, feltétlenül helyre kell állítani - legalább a tizenkettedik órában - az alkotmányos jogrendet: "Magyarország nem pusztulhat el néhány száz vagy ezer szadista gazember miatt".¹⁸

A 101/28. sz. munkaszolgálatos század eredetileg 214 főnyi zsidó legénységéből 24 fő tért vissza. Vesztesség listáján volt Petschauer Attila kétszeres olimpiai kardvívóbajnok, a kitűnő újságíró.¹⁹ Ukrajnából a 109/42. kiegészítő munkásszázad kétszázon felüli legénységéből ötven tért haza. A század tagjaként vesztette életét Kasztel András, a Népszava munkatársa, a KMP tagja.

Az őrség szadizmusa, a kellő felszerelés hiánya, a német "bajtársak" kegyetlenkedései, az ellátatlan sebesülések, kezeletlen betegségek stb. miatt egyes munkásszázadok személyi állományának hetven százaléka elpusztult.²⁰ (Nagy Vilmos szerint a 200 000 fős 2. magyar hadseregből mintegy 60-70 000 fő maradt meg, az anyagi felszerelés 80%-a elveszett.)²¹

1942. szeptember 24-én felmentették Bartha Károly honvédelmi minisztert, a Honvédelmi Minisztérium élére Nagy Vilmos került. A keleti fronton tartott miniszteri szemlén személyesen győződött meg arról, hogy a kiegészítő munkaszolgálatos századokba osztott emberek sorsát a keretlegénység sok helyütt a legkegyetlenebbül megnehezítette. Hasonló tapasztalatokra tett szert a nemzetiségi munkásszázadoknál - Petru Groza személyesen emelt szót nála az észak-erdélyi román munkaszolgálatosok gyötrelmei miatt.²²

Az új honvédelmi miniszter a törvényesség betartásával humánus álláspont érvényesítésére törekedett. Ez mutatkozott meg többek között az 1942: XIV. tc. végrehajtási utasításában és a hírhedt 5000/1. o. m. sz. rendelet felváltást tiltó 6. pontjának hatályon kívül helyezésében²³. 1942. november 4-én az 1942: XIV. tc. végrehajtása tárgyában arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy "a kiegészítő szolgálat is katonai szolgálat".²⁴ Megszüntette a "SAS" behívón alapult, számos visszaélésre is alkalmat adó egyéni behívást. A munkaszolgálatosokat nyilvánosan a "harcoló erők értékes segítőinek" nevezte, és egységes bánásmódot írt elő valamennyi frontalakulat számára, legyen az fegyveres vagy munkaszolgálatos alakulat.

A 2. magyar hadsereg keretében létrehozták a harctéri munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjének szolgálati állását, ezt a honvédvezérkar főnöke Tanító Béla vezérőrnaggyal töltötte be. A hátországi munkaszolgálatos alakulatok fel-

ügyelőjévé Nagy Vilmos Róder Jenő nyugállományú vezérőrnagyot nevezte ki. Mindkét tábornok lelkiismeretesen teljesítette feladatát, és az adott körülmények között - csak ellenőrzési és felügyeleti jogkörük volt - sokat tett a munkaszolgálatos alakulatok helyzetének javításáért.²⁵

1943-ban a munkaszolgálatosokról új nyilvántartást fektettek fel. Ezek elkészültét követően számos korosztályt behívtak hosszabb-rövidebb munkaszolgálatra. Néhány hónappal a voronyezsi csata után az ukrainai munkaszolgálatos századokat átcsoportosították, és részleges újjászervezésükre is sor került. Csak az útkarbantartó munkaszolgálatos századokat hagyták jogilag változatlanul. A nemzetiségi munkaszázadoknak az útkarbantartáson kívül földmunkák, fakitermelés, anyag-előkészítés, körletek rendbentartása és egyéb segédszolgálat volt a feladatuk. A 2. magyar hadsereg megsemmisülése után 1943 tavaszán ezekből a megszálló feladatra felállított új magyar hadtest két gyaloghadosztályánál nyolc, a hadtestközvetlen tüzérosztálynál egy, a hadtest légvédelmi tüzérosztálynál ugyancsak egy munkásszázad alakult meg.²⁶

1943. március 9-én Nagy Vilmos honvédelmi miniszter kiadta a 110 160. eln. KMOF-1943. sz. rendeletet, amely újrászabályozta "a hátorszáiban alkalmazott zsidó alakulatok munkássegységeinek kezelését és a velük való bánásmódot".²⁷ A rendelet, bár maga is elismerte, hogy a kisegítő munkaszolgálatosok nem esnek egyenlő elbírálás alá a fegyveres katonai szolgálatot teljesítőkkal, ha csak átmenetileg is, és ha nem is mindenütt, de a hátorszáiban érezhetően enyhítette a kisegítő munkaszolgálatosok helyzetét.

Nagy Vilmos minisztersége idején kedvező döntés született a 42 éven felüli zsidó kisegítő szolgálatosok leszereléséről, viszont lényegesen felemelték a behívott 24-42 évesek számát. (Ők bakancson és honvédsapkán kívül kincstári ruházatot és felszerelést már nem kaptak.) A visszaélések csökkentésére a miniszter hadbírói eljárásokat kezdeményezett, és tábornokokat állított be intézkedései érvényesítésére. Rendelkezései azonban tovább növelték a német-magyar viszony feszültségeit; a szélsőjobboldal és a németek követelésére Horthy kormányzó nagybacsoni Nagy Vilmost 1943. június 12-én Csatay Lajos vezérezredessel váltotta fel.²⁸

1943 nyarától a náci birodalom egyre inkább részben toborzott, részben kényszermunkára elhurcolt külföldi munkaerő felhasználására kényszerült. A magyar mezőgazdaság munkaerő-feleslegét a németek önkéntes jelentkezéssel is megtudták csapolni, (1939-ben már 15 000 magyar mezőgazdasági munkás dolgozott Németországban), ám a formailag még szuverén magyar állam munkaerő bázisához erőszakos úton ekkor nem nyúlhattak. 1942 márciusában tárgyalást indítottak 10 000 dobrovoljac (a visszafoglalt Bácska szerb és szlovén telepesei) "átengedésére", 1943 tavaszán pedig azzal a kéréssel fordultak a magyar kormányhoz, hogy bocsásson a Todt-szervezet rendelkezésére magyar munkaszolgálatosokat. A Kállay-

kormány - némi huzavona után - 1943 júliusában teljesítette a kérést. Július 30-án tizenöt magyar munkaszolgálatos század indult útnak vasúton és hajón "különleges alkalmazásra".²⁹

A honvéd vezérkar veszteségi kimutatása szerint a zsidó munkásalakulatok személyi vesztesége az 1943. évben összesen 23 308 főt tett ki. Közülük elesett, meghalt 2158, sebesült és sérült 716, eltűntnek nyilvánított 18 843, hadifogságba került 1591 fő.³⁰ A 2. magyar hadseregnél alkalmazott munkaszolgálatosok veszteségeire csak becslések állnak rendelkezésre. Nagy Vilmos úgy vélte, hogy az 50 000 munkaszolgálatosból "6-7000 fő jött vissza nyugatra. A többi vagy elesett, vagy az oroszok fogságába került."³¹ Randolph L. Braham szerint a szovjet hadifogságba esett (sokszor menekült) magyar zsidók számát nem lehet pontosan meghatározni. A becslések 20 000 és 30 000 fő között mozognak.³² Az elmúlt négy évtizedben készült kimutatások a zsidó munkaszolgálatosokat ért személyi veszteséget 1941 és 1944. március 19. között 42 000 főben határozták meg.³³ Az ellentmondások feloldása további kutatásokat igényel.

1943 nyarán a katonai, a közérdekű és a kisegítő munkásalakulatok, valamint a honvédelmi munkakötelezettség címén katonai vezetés alatt igénybe vett (visszatartott) személyek összlétszáma Magyarországon meghaladta a 800 000 főt.³⁴ A honvédelmi miniszter 1943 novemberében Honvédelmi Munkaszervezetet (Ho. Mu. Sz.) állított fel, ennek elárendeltségébe a kilenc hadtest területén 28 munkavezető törzs tartozott. Feladata volt a különböző munkásalakulatok szervezése és kiképzése mind hadműveleti, mind háttérházi alkalmazásra, a honvédelmi munkára kötelezettek igénybevétele "a honvédség felszerelését és működését biztosító hadiipar és nyersanyagtermelés, továbbá a honvédelem érdekében végzett minden egyéb munkálat számára" stb. A munkaerő-probléma megoldására fennhatósága alá sorolták a munkaszolgálatra kötelezettek "gazdaságosabb kihasználása érdekében" létesített újabb - légoltalmi, helyreállító, vasmunkás, bőrműves, textilmunkás stb. - munkaszolgálatos szakszázadokat.³⁵

A Honvédelmi Munkaszervezet vezetését a HM munkaügyi főcsoport főnöke látta el. Alárendeltségébe tartozott a katonai munkaszolgálatos és a honvédelmi munkásalakulatok parancsnoka, aki felügyeletet gyakorolt a közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok, a munkavezető törzsek és a hadiüzemi személyzeti parancsnokok fölött. A közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok alá tartoztak: a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak, a katonai munkaszolgálatos századok, a kisegítő munkaszolgálatos századok, a különleges munkaszolgálatos századok.

Magyarország háborús terheinek és a belső feszültségnek növekedése a honvédelmi munkakötelezettség további bővítését és szigorítását vonta maga után. A kormányzat a munkafegyelem katonai fegyelmi és bünvádi eszközökkel való fenntartását és a munkaszolgálat büntetőszolgálat jellegének fokozá-

sát is célul tűzte. Miközben Kállay miniszterelnök titkon az angolszász különbéke után tapogatózott s polgári ellenzékiekkel tárgyalt - főként a katonai adminisztráció útján 1943 kora őszén is megtorló intézkedéseket foganatosított a háborúval szemben álló s a rendszert is fenyegető erőkkel szemben.

Fel akarták számolni a Békepártot, ebben az időben fogták el sok neves harcosát, így a többi között Szirmai Istvánt, Tonhauser Pált, Józsa Bélát.³⁶ A "megbízhatatlanok" sorra kapták meg katonai, főleg munkaszolgálatos századokba szóló behívóikat. Falun a munkát megtagadókra és a Jurcsek-féle beszolgáltatást szabotálókra járt rá a rúd. A kormány a honvédelmi miniszter előterjesztése nyomán november 16-án hozzájárult ahhoz, hogy "a csökönnyösen visszaeső, rendbontó munkásokat" az üzemekből kiemeljék és katonai munkásszázadokkal hadműveleti területre azonnal kiküldjék.³⁷ A Honvédelmi Munkaszervezetnél gyakorlattá vált az internálási eljárás után elkülönített munkatáborokban töltendő kényszermunka is.

A Honvédelmi Munkaszervezet a feladatát nem töltötte be. Egyrészt, mert érdemi megszervezésére és munkába állítására a csakhamar bekövetkező tömeges bevonulásoktól terhes, zűrzavaros időkben már nem került sor. Másrészt, mert az ilyen körülmények között nyerhető munkaerő is csak a közhasznú beosztásban nem levő (gyakorlatilag közhasznú beosztásban volt mindenki, aki valahol dolgozott, ide számítva a családanyákat is) kevés számú munkaerőre, gyakorlatilag fiataalkorúakra és öregedő emberekre korlátozódott, ami a hadiüzemek munkaerő gondjait még részben sem oldotta meg.³⁸

A hadiüzemek munkaerő hiányán 1943-1944 fordulóján a mezőgazdasági munkák befejeződése, valamint a különböző nemzetiségi és zsidó kiegészítő munkásszázadoknak a gyárakba vezénylése valamennyire segített, de korántsem jelentette a megoldást.

II.

A MUNKASZOLGÁLAT A NYILAS PUCCSIG

Az 1944. március 19-i német megszállás következményei politikailag, gazdaságilag és katonailag egyaránt katasztrofálisak voltak az egész országra nézve. Már a megszállás napjának reggelén megindultak a letartóztatások és a túszszedések a zsidó tőkésék és a németellenes politikusok körében. Néhány napi alkudozás után Horthy kormányzó kinevezte Sztójay Dömét miniszterelnöknek, és megbízta "a német védnökség alatt álló nemzeti kormány" - ahogy Edmund Veesenmayer, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja nevezte - megalakításával.

A németek lényegi célja a magyar gazdaság, a még igénybe vehető magyar emberanyag saját tehermentesítésükre való totális mozgósítása, fel- és kihasználása volt.¹ Veesenmayer már 1943 decemberében megfogalmazta: "Minden magyar paraszt, munkás vagy katona, akinek bevetése minket tehermentesít, erősíti a birodalomban a Führer tartalékait. Minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti, erősíti tartalékainkat a további hadviseléshez és segít abban, hogy erőinket megőrizzük a háború utáni nagy feladatok megoldására."²

A megszállók szinte korlátlan rendelkezési jogot szereztek a 825 000 főnyi magyar zsidóság felett. Obersturmbannführer Hermann Krumej az izraelita hitközség vezetőivel közölte: a magyar kormánnyal való megegyezés értelmében a németek veszik át a zsidók ügyeiben a kizárólagos intézkedést, ezzel őt és társát, Obersturmbannführer Dieter Wislicenyt bízták meg. A Magyar Izraeliták Országos Irodája védelemért fordult a miniszterelnökséghez, de 1944. március 20-án a rendőrség közvetítésével azt a választ kapták, hogy "amit a németek kívánnak, teljesíteni kell". Horthy klessheimi megállapodása értelmében a magyar kormányhatóságok a "zsidónak tekintendő" magyar állampolgárokat kiszolgáltatták az SS-nek és a Gestapónak. Magyarországon megkezdődött az "Endlösung", a "végső megoldás".

A Sztójay-kormány már az 1944. március 29-i minisztertanácson nagyszámú újabb megkülönböztető és jogfosztó rendeletet fogadott el a "zsidónak tekintendő" magyar állampolgárokkal szemben. Április 5-i hatállyal elrendelték, hogy sárga csillagot viseljenek (1240/1944. ME. sz. rendelet, március 31.), majd egy rendeletözzönnel vagyonukat elkobozták, állásukat felmondták, szakmai kamaráikból kizárták őket, részükre külön (sárga) élelmiszerjegyeket vezettek be ("Élelmiszerjegy zsidó részére"), ezekre silányabb és kevesebb

élelem járt.³ A 18 és 48 év közötti zsidó férfiakat munkaszolgálatra hívták be, eleinte behívókkal, később falragaszok útján.

Áprilisban megkezdték a vidéki zsidóság gettóba tömörítését. Délnyugat-Dunántúlt már március 29-én, Kárpátalját és Észak-Erdélyt április 1-jén hadműveleti területté nyilvánították, ami "szükségessé tette", hogy a zsidókat ezekből a régiókból "evakuálják". Még aznap három várost (Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt), "amelyekben különösen nagy arányban laknak zsidók, lezárással izoláltak". Április végén a Budapest környéki Kistarcsa (ma: Kerepestarcsa része) internálótáborából és az ország délnyugati sarkából (a partizánveszély miatt hadműveleti területté nyilvánított Dél-Zalából), valamint Bácsstopolyáról deportáló vonatot indítottak Auschwitzba.⁴

A németek a holocaustnak Magyarországon is a korábban már más országokban bevált menetrendjét alkalmazták: helyhez rögzítés (utazási és költözési tilalom) - megkülönböztető jelzés - kényszerlakhelyre költöztetés, illetve gettóba záras, gyűjtőtáborba "terelés", végül bezsúfolás a halálszerelvényekbe, melyek "célállomása" Auschwitz-Birkenau (ma: Óswieçim-Brzezinka), az ipari méretűvé fejlesztett gyilkolás egyik központja volt.

1944. július 11-én Veessenmayer összesítette az Eichmann-kommandótól nyert adatokat: előző napig 437 402 zsidót deportáltak Magyarországról.⁵ (Azzal, hogy a példátlan tempót mi minden tette lehetővé, sokan foglalkoztak.⁶)

A magyarországi deportálások menete és az érintettek száma

övezet	csendőrkerület	gettók, táborok száma	vonatok száma	deportáltak száma
I.	VIII.	16	92	289 357
II.	IX., X.	11		
III.	II., VII.	11	23	50 805
IV.	V., VI.	7	14	41 499
V.	III., IV.	8	10	55 741
VI.	I.	2	8	
Összesen 1944. július 10-ig		55	147	437 402

A magyar zsidóság 1944-es tragédiája az egész magyar nemzet tragédiája lett. Addig a magyar politika - a németekkel való együttműködés ellenére is - még meg tudta őrizni az ország szuverenitásának bizonyos látszatát. A német megszállás ezt a látszatot egészében semmissé tette, a deportálás pedig nemzetközileg is elszigetelte az országot.

1944 június közepére a több mint 200 000 főnyi fővárosi zsidóság helyzete is súlyossá vált. Elrendelték az elkülönítését, a sárga csillaggal megjelölt házakba való "összponto-

sítást". Nyolc nap alatt 40 000 család volt kénytelen elhagyni lakását s a június 24-i éjjélben megjelölt határidőre a kijelölt "csillagos házakba" zsúfolódni. Közben újabb, életlehetőségeit korlátozó, deportálását előkészítő intézkedések léptek életbe.

A budapesti Zsidó Tanács többféle módon próbálta meg elhárítani a katasztrófát. Így Endre Lászlóhoz intézett memorandumában javasolta, hogy a zsidó munkaerőt "kitelepítés helyett" Magyarországon hasznosítsák. Számításai szerint "a trianoni területen" a 15-17, illetve az 50-65 évesek munkába állításával 125 000 új munkaerőt lehetett volna óvóhelyek építésére, hadiüzemek áttelepítésére, a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének kielégítésére és más munkákra igénybe venni.⁷ A tervezet azonban nem talált visszhangra.

A fővárosi zsidóság 1944 júliusára tervezett deportálására azonban nem került sor. Ebben szerepet játszott a hadihelyzet alakulása, a szövetséges nagyhatalmak, a külföldi sajtó ismétlődő tiltakozásai, a pápa és V. Gusztáv svéd király levele, a semleges országok budapesti követségeinek fellépése, Roosevelttel amerikai elnök Svájcban át küldött fenyegető üzenete, a keresztény egyházak tiltakozásai. Hatással volt a kormányzó szűkebb környezetének, egyes családtagjainak ellenzése, főleg pedig az, hogy Baky László csendőrpuccsot szervez a kormányzó ellen. Veessenmayer július 7-én jelentette Berlinnek, hogy a magyar fővárosba vezényelt csendőrség dolgavégezetlenül távozásra kényszerült, s hogy Horthy kormányzó leállította a zsidóság deportálását.⁸ A 200 főnyi Eichmann-stáb a magyar csendőrség közreműködése nélkül szerelvény méretű kiszállításokra képtelen volt. Jaross belügyminiszter és köre sikertelenül törekedett a deportálás folytatására.

Míg 1944 elején a magyar hadiüzemek igényeltek fokozott mértékben munkásszázadokat, addig március 19-e után a növekvő német munkaerőgondokat tekintették elsődlegesnek, a deportálást is ezzel indokolták. Német követelésre munkaszolgálatra hívták be azokat is, akiket ez eddig nem érintett.⁹

A német birodalom munkaerőhelyzete ez idő tájt már - a legázolt országok egyre fokozódóbb kifosztása, hadifoglyok, bel- és külföldi kényszermunkások millióinak kíméletlen kizsákmányolása ellenére - súlyossá vált. A helyzetet jól jellemzik az alábbi táblázatok adatai:

A koncentrációs táborok számának alakulása:¹⁰

1939 szeptember	6 főtábor	4 melléktáborral
1941 augusztus	10 főtábor	kb. 25 melléktáborral
1942 április	15 főtábor	10 melléktáborral
1944 április	20 főtábor	165 melléktáborral
1944 végén	13 főtábor	500 melléktáborral

A koncentrációs táborok fogolyállománya:11

1939 szeptember	21 000 fogoly
1942 augusztus	115 000 fogoly
1943 augusztus	224 000 fogoly
1944 augusztus	524 000 fogoly
1945 január	714 000 fogoly

1939 és 1945 között a koncentrációs táborokba 1 600 000 foglyot szállítottak be, közülük 1 180 000 meghalt. A különféle és különböző elnevezésű táborokba 18 000 000 fogoly került, közülük 11 000 000 pusztult el.

A birodalom munkaerőhelyzetének alakulása (millió főben):¹²

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
birodalmi állampolgárok összesen	39,1	34,8	33,1	31,3	30,3	28,4
ebből nők	14,6	14,4	14,1	14,4	14,8	14,9
külföldi kényszer- munkások, hadi- foglyok	0,3	1,2	3,0	4,1	6,3	7,1
behívottak száma	1,4	5,7	7,4	9,4	11,2	13,0

1944 március elején Albert Speer fegyverkezési és haditermelési miniszter elrendelte a minisztériuma mellett működő "vadásztörzs" felállítását azzal a feladattal, hogy a bombák sújtotta német repülőgépgyárak és egyéb nagy fontosságú hadiüzemek pótlására sürgősen új üzemeket hívjanak életre bombabiztos helyeken. A sürgős építőmunkákra (a "vadásztörzset" hat havi időtartamra szervezték) a németek minden munkaerőt keveseltek, különösen, mivel a német férfiakat a Wehrmachtba hívták be. A vadászprogram keretében a haditermelést márciustól júliusig sikerült is mintegy 20 százalékkal növelni.¹³

Április 6-7-én a német hadiipar vezetői Hitlernél tanácskozást tartottak a Luftwaffe veszteségeinek pótlásáról. Hat új - lehetőleg bombabiztos -, egyenként 800 000 négyzetméter alapterületű vadászbombázógépgyárat akartak építtetni, mégpedig a "cseh-morva protektorátus" területén, mivel ezt Hitler "viszonylag biztonságosnak" tartotta.

A tanácskozáson történtek arra mutatnak, hogy a náci vezetés ekkor már számolt a magyar munkaerők százezreinek deportálásával. Hitler bejelentette, ha a helyszínen nem áll elegendő munkaerő rendelkezésre, úgy személyesen fordul Himmlerhez, az SS birodalmi vezetőjéhez annak érdekében, hogy a magyarországi zsidó kontingensből szerezzék meg a fentebbiekhez szükséges, mintegy százezer főnyi munkaerőt. Április 13-án Veessenmayer arra kapott ígéretet Sztójay Döme miniszterelnöktől, hogy Magyarország április végén legalább ötvenezer munkaképes magyar zsidót, májusban pedig további behívásokkal újabb 50 000 zsidó munkást szállít Németországba, egyidejűleg a magyarországi zsidó munkaszolgálatos zászlóaljok létszámát 100 000-150 000 főre emelik. Május 25-én a magyarországi deportálásokkal összefüggésben Himmler levelet intézett Pohl SS-Obergruppenführerhez. Pohl megbízást kapott egy koncentrációs táborban tudományos kutatóhelyek felállítására, ahol a magyarországi "szállítmányokban" érkező (és a már német koncentrációs táborokban őrzött) fizikusok, kémikusok és más tudósok szaktudását felhasználhatják.¹⁴

A hazai szorító munkáshiány ellenére a Honvédelmi Minisztérium rövid idő alatt újabb magyar emberszállítmányokat ígért. A kiszállítás azonban váratott magára. Egyrészt nagy nehézségekbe ütközött a szükséges vagonmennyiség biztosítása, másrészt időközben a német Biztonsági Rendőrség leszögezte, hogy a magyar zsidóknak a német hadianyaggyárakban való úgynevezett szabad munkába állítása elvi megfontolásokból nem lehetséges. Bevetésük "ellentétben állna a birodalom területén nagyjában és egészében időközben már befejezett zsidótlanítással, és illuzorikussá tenné a zsidók régen végrehajtott kiemelését az üzemekből".¹⁵ A Birodalmi Biztonsági Főhivatal egyetlen megoldást látott: átvenni a magyar zsidókat "a birodalom területén levő munkatáborokba (értsd: koncentrációs táborokba - Sz. Sz.), melyek az SS birodalmi vezetőjének (Himmlernek) vannak alárendelve".

Április közepén Magyarországon meg is kezdték a munkaszolgálatra be nem hívott vidéki zsidó lakosság terv szerinti "tömörítését", április 20-ig 150 000 embert hurcoltak gettókba. Valószínűleg április 20-án már meg is született a német döntés, hogy az auschwitzi tábor készüljön fel a magyarországi zsidószállítmányok fogadására. Ez világossá tette, hogy a zsidóság deportálása elsősorban az "Endlösung"-ra irányult, s csak másodsorban a szorongató munkaerőhiány kielégítésére.

Magyar-német tárgyalások folytak a megszállást követően a munkaszolgálatosok nagyobb létszámú bevetéséről is. 1944 januárjában a "hadrakelt" magyar hadsereg létszáma 597 203, a zsidó munkaszolgálatosoké pedig januárban 66 552, márciusban 62 930, áprilisban 64 272 fő volt. A németekkel való tárgyalások nyomán a Honvédelmi Minisztérium 1944. március 29-én intézkedett újabb katonai és kiegészítő munkásszázadok felállításáról.¹⁶ A parancs szerint a zsidó munkásszázadokat 1944. április 17-ig, a nemzetiségi és a magyar legénységeket pedig április 24-ig kellett megalakítani.

Az újonnan felállított századok létszámát 225 főben, keretüket hét főben (két tiszt és öt fő legénység) határozták meg. A kilencvenhárom új századba tehát - 31 kiegészítő munkásszázad 6975 fővel és 62 katonai munkásszázad 13 950 fővel - a 651 főnyi kerettel együtt összesen 21 576 embert osztottak be. A parancs végrehajtása során az előbbi századokba az 1904-1905-ben, illetve 1923-ban születetteket, az utóbbiakba 1902-1903-ban született korcsoportokat hívták be.

Április 19-én a Honvédelmi Minisztérium közölte a németekkel, hogy intézkedései folytán kb. tízezer magyar zsidó németországi munkára készen áll. Kiszállításukat azonban vagonhiány, szállítási nehézségek gátolták. A szükségmegoldásként szóba jött gyalogmenetet "az ellátás, lábbeli és őrizet kérdéseiből adódó nagy nehézségek miatt" elvetették.¹⁷

Ugyanekkor 83-21 kiegészítő (zsidó), 22 magyar katonai, 13 román, 7 szerb és 20 ruszin - honvédségi célra igénybe vett munkásszázadról intézkedtek.¹⁸ Április 24-én (bár a Kárpát-

térségben már folyt a gettózás) a Budapest térségében összegyűjtött 50 000 zsidó férfit a németek még nem tudták elszállítani. Veessenmayer célszerűnek látta e kontingenst "kissé messzebbre irányítani", nehogy az "Endlösung" előkészítését pánikhangulat zavarja meg.¹⁹ Emiatt tiltották meg akkor még a Budapest-Bécs útvonal igénybevételét deportálási célokra. A különböző egyeztetések után a 16-50 éves "zsidó munkásokból" álló - 1800 fős - szállítmányt április 29-én vasúton indították Kistarcsáról Auschwitzba.²⁰

Mind a deportálás, mind a munkaszolgálat területén a döntő szó a németeké volt. A Honvédelmi Minisztérium képviselőivel tartott 1944. május elsejei értekezleten a németek hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegészítő munkaszolgálatos száza-dok addigi 210-es számát 575-re emeljék (ezzel mintegy 150 000 zsidó férfit kivontak volna a deportálás alól). Feltételül szabták azonban, hogy a magyarok a munkaszolgálatosokat táborokba tömörítik és szoros őrizet alatt tartják, míg a "kitelepített", azaz deportált zsidókkal az SS Igazgatási és Gazdasági Főhivatala (Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, WVHA) rendelkezik.²¹

A magyarországi munkaszolgálat történetének egyik különös fordulata volt, hogy a Honvédelmi Minisztérium, (amelyet az előző 4-5 évben a zsidó állampolgárok szenvedéseik egyik fő okának tekintettek) 1944 nyarára olyan kormányzati intézménnyé vált, amely aktívan közreműködött a zsidó életek megmentésében. A minisztérium akciói mögött rejlő motivációk tisztázására megfelelő dokumentáció nem áll rendelkezésre. Feltételezni lehet, hogy számos kormányzati és katonai vezető, a hadtestek parancsnokai - akik többé-kevésbé tisztában voltak a nácik és magyar csatlósaiak gettózási és deportálási programja céljával - embermentési szándékoktól indítatva is cselekedtek.

A magyar-német egyeztetés nyomán a honvéd kiegészítő parancsokságnak SAS-behívóval, valamint bevonulási hirdetmények útján tömegesen hívták be munkaszolgálatra a zsidó férfiakat. Néhány katonai parancsnok úgy rendelkezett, hogy a behívókat még a gettókba, sőt a deportálást közvetlenül megelőző "tömörítő táborokba" is kézbesítették. Egy május 15-én, német nyomásra kiadott parancs elrendelte ugyan a behívások megszüntetését, de a végrehajtást egyes kiegészítő parancsnokságok elszabotálták. A behívások leállítására Eichmann és Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer is közbelépett, de ezt nem sikerült teljesen elérniük. Júniusban is folytak a behívások az I., a II. és a VII. hadtest területén.²² A II. és a VII. hadtest kiegészítési körzetéből a munkaszolgálatosok egy részét (főként szakmunkásokat) Mosonmagyaróvárra irányították, és hadianyagot előállító üzemekben foglalkoztatták.

A deportálásért felelős Ferenczy László csendőr alezredes a munkaszolgálatra behívások akadályozására törekedett. Például június 12-én ismételten panaszolta, hogy "a honvédség részéről újból történtek kísérletek a zsidóknak

munkaszolgálatra való behívására. Ezúttal a VI. honvédbevonulási központból.²³ A munkaszolgálatba "menekítés" tehát országszerte elterjedt módszer volt, s e tekintetben kiemelkednek a IX. hadtestnél történtek. Területén (az 50 munkászázadot magában foglaló X. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj kiegészítési körzetében) Reviczky Imre alezredes végzett sokezer magyar és nemzetiségi, zsidó és politikai okokból behívott keresztény kommunista, szociáldemokrata munkaszolgálatost érintő, kiterjedt embermentést.²⁴

Június 7-én a honvédelmi miniszter kiadta a 151., 158. szám. eln. 42.-1944. jelzésű szigorúan bizalmas rendeletét, amelynek értelmében a zsidó kiegészítő munkaszolgálatosokat hadifogolyszerűen kellett elhelyezni - a táborokat drótkerítéssel (szögesdrót, drótfonat) vagy deszkapalánkkal kellett körülvenni - és fegyverhasználatra feljogosított őrséggel kellett őriztetni. Látogatókat nem fogadhattak, a tábort csak munkahelyre való kivonuláskor hagyhatták el, keresztény fegyveres kísérettel. Naponta félórás fegyvelmező gyakorlatot kellett tartani. Ezzel hatályát veszítette a 110.160. eln. KMOF-1943. számú, ún. bánásmódrendelet. A honvédelmi miniszter június 16-i keltezéssel elrendelte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok a sárگا, illetve fehér karszalag mellett sárگا csillagot is kötelesek hordani.²⁵

Május elején Veessenmayer jelentette Ribbentrop külügyminiszternek, hogy "központosították a magyarországi különféle német szervek munkaerő-, főleg zsidókra vonatkozó igénylését, hogy elkerüljék az ütközéseket."²⁶ Egyidejűleg kezdetét vette a magyarországi munkaerő-gazdálkodás "erős kezű szervezése". Intézkedtek a Henney Gusztáv altábornagy által szervezett Honvéd Munkaszervezet megerősítéséről, hogy még inkább eleget tegyen a német és a magyar munkaerő-igényeknek. A szervezet tevékenységét a német követség is ellenőrizte.

Mivel a németek úgy vélték, hogy Magyarországon még mindig található fel nem tárt munkaerő-tartalék, a Wehrmacht főparancsnoksága (Oberkommando der Wehrmacht - OKW) és Speer birodalmi miniszter többfajta igényt is bejelentett ennek birodalmi célú felhasználására. A német igénylista meglehetősen széles skálát ölelt fel a lóápolóktól a "népi németek" ismételt újoncozásáig és a birodalomban már foglalkoztatott 25 000 magyar szakmunkáson felül újabb 25 000 légelhárító segéderőig. Jelentős német igények merültek fel olyan hadifontosságú magyarországi munkákra is, mint vasútvonalak sürgős építése (további negyvenezer munkaerő), repülőterek építése (harmincezer munkaerő), fokozott fakitermelés és -szállítás a keleti hadművelési területek szükségleteire és a mezőgazdasági termelés belterjessé tételére.²⁷

Közben a magyar kormány hozzájárult a vadászprogram kiterjesztéséhez (német igényre a magyar vadászgép- és motorgyártás megháromszorozása), s megindult a legfontosabb hadiüzemeknek a légitámadások ellen biztonságot nyújtó barlangokba való áttelepítése is. A vadászprogramból fakadó magyar kötelezettségek teljesítése felett Sztójay Döme vállalt véd-

nökséget. Elégedetten állapíthatta meg a birodalmi megbízott, hogy "Sztójay mint miniszterelnök igen értékes bábfigura számunkra. Sikerült őt eddig minden lényeges kérdésben megnyernem és meggyőzőnöm, és kitűnő viszonyban vagyunk annak ellenére, hogy állandóan újabb követeléseket vagyok kénytelen támasztani".²⁸

A megcsappant munkaerő okozta fennakadások, ugyanakkor a megnövekedett katonai igények (és a hadi helyzet alakulása) miatt Magyarországon egyre inkább teret kapott az a nézet, hogy a munkaszolgálatosokat - mint munkaerőt - az ország határain belül kell foglalkoztatni. Veessenmayer birodalmi megbízott szerint maga Horthy kormányzó is, aki pedig "nem barátja a zsidóknak", úgy foglalt állást, hogy "a zsidó orvosokat megtartsák, és a zsidó munkaszolgálatos századokat, ha azok hadifontosságú munkáknál dolgoznak, Magyarországon hagyják".²⁹

A munkaszolgálat pedig egyre inkább kiteljesedett. A fővárosi zsidóság egy részét romeltakarításra fogták, majd a szeptember 7-én besorozottakat a főváros környékére sáncsásra rendelte az I. honvédhadtest parancsnoksága.³⁰ Vidéken a munkaszolgálatos századokat főként katonai bázisok, erődítések, repülőterek, vasútvonalak építésénél és helyreállításánál, építőanyagok kitermelésénél, valamint az ország főbb hadiüzemeinél dolgoztatták.

Egyes hadiüzemeknél a katonai parancsnokság, a kémelhárítás "K" szempontból (katonai és politikai megbízhatóság tekintetében) nem tartotta megfelelőnek a zsidó munkaerő alkalmazását. A cserére azonban nem adódott lehetőség. Zsidó munkaerővel folytatták a bombázások miatt az ipartelepeknél egyre gyakoribb romeltakarítási munkákat is. A Péti Nitrogénműveknél a fel nem robbant bombák, valamint az amerikai légierő hosszú késleltetésű, hat-nyolc napra időzített bombáinak felderítését, felszedését és hatástalanítását ugyancsak a zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el.

A háborús erőfeszítésekbe mind szélesebb mértékben vonták be a tanulói ifjúságot is. A 400-500 000 főre tehető leventeköteles korosztályokat honvédelmi munkára (pl. hadiipari termelés, olajosmagvak termesztése, selyemfonal-termelés, anyagok gyűjtése, szociálpolitikai munka) vették igénybe, az erre alkalmas, tizennegyedik életévüket betöltött leventéket aratási, hordási és cséplési munkacsapatokba tömörítették. Az egyetemi, főiskolai hallgatókat és a középiskolásokat is a legváltozatosabb helyeken alkalmazta a Munkaügyi Főcsoportfőnökség és az erődítési parancsnokság.³¹ Az egyetemi hallgatókat 1944 nyarán pl. az "Árpád-vonal" erődépítkezéseiben 15 erdélyi munkatáborban dolgoztatták.³² A háborús erőfeszítésekhez sokoldalú segítséget nyújtott - a rendeleti úton életre hívott női munkaszolgálattal együtt - a növekvő létszámú leánylevente-mozgalom. Soraiban "honvédelmi nevelés" címen a leányifjúságot légoltalmi munkába, vöröskeresztes szolgálatba, szociálpolitikai tevékenységbe, sőt 1944-1945 fordulójától még németországi fegyveres kiképzésbe is igyekeztek

bevonni. A leánylevente-mozgalom illetően kiépítésére azonban idő hiányában nem kerülhetett sor (a terv megvalósítása másfél millió leányt érintett volna).³³

Júliusban és augusztusban újabb magyar-német alkudozások folytak arról, hogy augusztus 25-én megindulhasson a budapesti zsidók "korlátozott deportálása". A drámai küzdelemben az egyre erősödő külföldi nyomás, a romló hadihelyzet és az anyagihiány hatására immár kivándorlási lehetőségek is szóba kerültek, mégpedig 40 000 budapesti zsidó számára. Végül a német követség közölte a többrétű válsággal küzdő Sztójay-kormánnyal: a németek hozzájárulnak a palesztinai, a svéd és szóban forgó más irányú kivándorlásokhoz, ha a visszamaradó fővárosi zsidók Nyugat-Magyarországon táborokba kerülnek. Nyilván abban bíztak, hogy innen már könnyen - akár teherautókon is - kiszállíthatták volna őket, mint ezt már a kistarcsai vagy több alkalommal a sárvári internáltakkal megtették.³⁴

Ámde az augusztus 23-i romániai fordulat gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. Olyannyira, hogy Himmler parancsban tiltotta meg a magyar zsidók "bárminő deportálását a birodalomba"!³⁵ Az augusztus 25-ére tervezett koncentráció és kitelepítés elmaradt. Eichmann a Birodalmi Biztonsági Főhivaltól visszahívását kérte, de berlini helyettese, Rolf Günther ragaszkodott ahhoz, hogy "a kommandó egy része, megfigyelés céljából, mindenesetre ott maradjon". Eichmann egy hónap múltán visszatért Budapestre, s a "felosztatott Sonderkommando" tagjai, akiket előzőleg visszahívtak Berlinbe, olyan parancsot kaptak, hogy még egy hétig maradjanak Budapesten, "politikai változást feltételezve az országban".³⁶

Az augusztus 29-én kinevezett Lakatos-kormány néhány intézkedése kétségtelenül változásokat ígért, (Endrét, Bakyt, Kolosváry-Borcsát és néhány főispánt leváltottak, a budapesti zsidók deportálását megtagadták, internáltakat kiengedtek, sőt egyes magyar politikusokat német fogságból kiszabadítottak). A zsidókat sújtó diszkriminációs intézkedések azonban érvényben maradtak, s mind Damoklész kardja lebegett fölöttük a németek újabb és újabb követelése deportálásukra. S míg a Lakatos-kormány a deportálások körül taktikázott, több helyütt tömeges vérengzésre került sor.

Időrendben az első Erdélyben, a Kolozsvár és Marosvásárhely közötti Kissármáson történt, amikor a magyar hadsereg betört Tordára. 1944. szeptember 16-án a tábori csendőrség és a katonaság 126 kissármási zsidó lakost, köztük asszonyokat és gyerekeket gyilkoltak le.³⁷ A következő a bácskai Cservenkán, október 9-ére virradó éjjel zajlott le. A Vogel tábornok által vezényelt Prinz Eugen von Savoyen SS-alakulat 529 volt bori magyar munkaszolgálatost lőtt agyon húszasával.³⁸

A harmadik vérfürdő október 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson történt, itt a kiürített Újvidékről az ország belseje felé vonattal haladó 101/322-es számú zsidó munkásszázad 221 tagjára egy SS-alakulat támadt csendőrök, vasutasok,

sőt még polgári személyek közreműködésével is. 196 ember esett áldozatul.³⁹ Két nappal később a debreceni apafai lőtérén a németek 62 munkaszolgálatost és politikai foglyot lőttek agyon.⁴⁰

A fővárosi zsidóság kitelepítésének előkészületeként 1944 szeptemberében megkezdődött a Ferenczy alezredes által kijelölt, nagyrészt nyugat-magyarországi táborhelyek felülvizsgálata. A tábori életfeltételeket akkor még ellenőrizni jogosult Magyar Vöröskereszt egyes aktivistái kifogásaikkal sikeresen késleltették a táborok felállítását.⁴¹ A túlélésre irányultak egyes titkos találkozóik is. Horthy kormányzó és a budapesti zsidóságot képviselő Stern Samu szeptember közepi megbeszélése a vidéki koncentrálásnak és a munkaszolgálatok német kézre juttatásának elhárítását célozta. A kivándorlások ügyében Komoly Ottó cionista vezető ifjú Horthy Miklóssal, a "kiugrási iroda" irányítójával vett fel kapcsolatot.⁴² A fegyverszüneti tárgyalások előkészítése idején dr. Gergely György az Intéző Bizottság (Zsidó Tanács) megbízottjaként tárgyalt Lázár Károly testőr altábornaggyal a zsidó munkaszolgálatosok (ekkor 520 munkaszolgálatos századot tartott nyilván a zsidó Hadviseltek Bizottsága) esetleges felfegyverzéséről, valamint a zsidó önvédelem megszerzéséről.⁴³

Mindez azonban hamvába holt 1944. október 15-én, mikor a németek újabb fegyveres beavatkozása nyomán a hatalom a magyar szélsőjobboldal, Szálasi Ferenc és követői kezébe került.

III.

DEPORTÁLÓ GYALOGMENETEK HEGYESHALOMBA 1944 ŐSZÉN

A német irányítással lezajlott nyilas puccs nagy meg-rázkódtatást okozott a háborúból kiválni vágyó magyar nép-tömegekben, a rettegő fővárosi zsidóság körében. A felfegy-verzett nyilaskeresztesek már 1944. október 15-e éjjelén betörték a "tömörített" fővárosi zsidók lakhelyeire, és kö-rülfogták a munkaszolgálatosok egyes körleteit. Veessenmayer október 18-án jelentette, hogy "tegnap óta budapesti zsi-dók ellen egyéni kilengések és gyilkosságok is napirendben vannak".¹ Berlinből arra utasították a német birodalmi meg-bízottat, ne akadályozza a magyar kormányt olyan intézkedé-sek hozatalában, amelyek a külföld előtt kompromittálják, "ellenkezőleg, minden módon nyújtson nekik támogatást, külö-nösen érdekünkben áll, hogy a magyarok most a legélesebben járjanak el a zsidók ellen".²

A totális terror vidéken is tombolt. Pusztavámon a jols-vai orvos-mérnök század 160 tagját³ gyilkolták le. November 1-jén Kispest határában lőttek agyon sáncásókat őreik. Ugyan-ez történt Dunaharasztn, Pécelen, Gyál-pusztán és onnan a fővárosba vezető úton. 3-án Pestszentimrén 60 menetképtelen sáncásót⁴ sortűzzel, a 44-es női munkásszázad tíz tagját Al-bertfalvára menetelés közben lőtték agyon.⁵ A többi század-nál, sáncásó egységnél is állandósultak az atrocitások: az ütlegelés, kifosztás, éheztetés és zsarolás általános gya-korlattá vált. A fővárosban elharapózott nyilas rablások, fosztogatások mind gyakrabban a sértettek halálával végződ-tek. A gyilkolás új válfajaként november 23-ától megindultak a dunaparti éjszakai csoportos kivégzések, ezek szinte a fő-város felszabadulásáig tartottak.⁶

A nyilas kormány a zsidókérdést végső soron magyar bel-ügynek tekintette, s Szálasi Ferenc "aszemitizmusa" szelle-mében foglalt állást. Szálasi Út és cél című programja már 1936-ban meghirdette a "zsidómentes Magyarországot", ezt fő-ként kitelepítéssel kívánta elérni. A hatalomátvétel után így nem a korábbi auschwitzi deportálások folytatása jött szóba, hanem a magyar "szuverenitás" keretei között a "hun-garista megoldás".

Első nyilatkozatában Budinszky László igazságügy-minisz-ter ismertette Szálasi akkori álláspontját: "A zsidók munka-szolgálatot teljesítenek az ország területén a Nemzet számá-ra. A velük való bánásmód viselkedésükhöz alkalmazkodik. Jo-gi helyzetüket a törvény szabályozza".⁷ Októberben Szálasi és Vajna Gábor belügyminiszter egyaránt arról szólt, hogy

a külföldi oltalomlevéllel rendelkező fővárosi zsidókat (amennyiben 1944. december 1-ig elhagyják Magyarországot) nem bántják⁸, a többiek közül a megfelelő korúakat munkaszolgálatra fogják.

1944. október 18-án Eichmann visszatért a magyar fővárosba. Szálasi elgondolásainak és a konkrét katonai helyzetnek megfelelően előbb 50 000, majd újabb 50 000 munkaképes zsidó fél évre való "kölcsonadását" javasolta a birodalom számára⁹. A vadászprogramhoz szükséges "kölcsonzsidók" számáról kezdetben némi vita folyt. Szálasi kormánya - bár igyekezett a zsidókérdésben is fenntartani a szuverenitás látszatát - beleegyezését adta az első ütemben 25 000 16 és 60 év közötti zsidó férfi, valamint 16 és 40 év közötti zsidó nő német igénybevételéhez. Eichmann és Kovarcz Emil, a "totális mozgósítás és harcbaállítás minisztere", megegyezett abban, hogy a magyar területről való eltávolításukat "gyalogmenetben hajtják végre, mert a szállítóeszközök másra kellenek".

Október 20-án reggel Budapesten a nyilasok hozzáfogtak valamennyi 16 és 60 év közötti zsidó férfi elhurcolásához. Számos "zsidó házból" a kisfiúktól az aggastyánokig mindenkít, még a rokkantakat és a betegeket is elvitték.¹⁰ Ezenkívül azok a 18 és 48 év közti zsidó férfiak, akik eredetileg honvédségi kiegészítő munkaszolgálatot teljesítettek, de ezen a napon bármilyen okból családjuk körében tartózkodtak, szintén beleestek a "megindított zsidóakció" keretében szervezett "újfajta zsidó munkaszolgálatba".¹¹ Utólag, október 20-án délben jelentette a Magyar Távirati Iroda, hogy "a nemzet totális mozgósításával megbízott tárcanélküli miniszter megkeresésére honvédelmi munkaszolgálat céljaira az 1944. október 15-e előtt megkülönböztető zsidójelzés (sárga csillag) viselésére kötelezett és zsidó jelzésű házakban lakott 16-60 éves korú munkaképes férfiak 1944. október 20-tól kezdve munkaszolgálatra igénybevételnek".¹²

Beregfy Károly vezérezredes, a nyilas kormány honvédelmi minisztere 1944. október 21-i keltezéssel a zsidó férfiakat 16-60, a zsidó nőket pedig 16-40 éves életkorukig vette igénybe honvédelmi munkaszolgálatra. A behívottaknak felszerelést, hátizsákot és három napra elegendő élelmet kellett magukkal vinniük. A rendelet utolsó mondata: "Az a jelentkezésre kötelezett zsidó, aki a felhívásnak nem tesz eleget, a legsúlyosabb megtorlás alá kerül".¹³

A férfiakat a csillagos házból azonban már az előző nap elhurcolták a főváros körüli erődítési munkákra. Ide hajtották a nyilasok a behívott nőket is. Őket nevezték sáncásó zsidóknak, megkülönböztetvén egy időre a honvédségi kötelekben kiegészítő munkaszolgálatot teljesítő 18 és 48 év közötti zsidó férfiaktól. 26-án az igénybe vett fővárosi zsidó férfiak és nők száma elérte a 35 000-et.¹⁴

A birodalmi munkaerőhiány enyhítésére irányuló német követeléseket Szálasi Ferenc "teljes megértéssel" fogadta. Intézkedésére Beregfy október 26-i rendelete rögzítette,

hogy a magyar kormány "hadifontosságú építési munkálatokhoz katonai kísérettel szolgáló teljesítő legénységet bocsát kölcsönképpen a német hatóságok rendelkezésére". Parancsa szerint a Dunántúl nyugati térségébe vezényelt munkaszolgálatos századok 1944. november 2. és 11. között voltak kötelesek Mosonmagyaróvárra beérkezni.

A 150 000 főnyi zsidó munkaszolgálatosból Mosonmagyaróvárra rendelt hetven munkaszolgálatos századnak a további irányítás Hegyeshalom úticélt jelölt meg, ahol a "kisérettel szolgáló elöljárók előkészítendő névjegyzékek alapján kerülnek a német parancsnokságok közreműködésével átadásra".¹⁵ A menetvonalat és a menetcélt csak a fővárosból indított századoknak írták elő. A többiek előljáróik szándéka szerint kapcsolódtak be a Zsámbék, Vértestarján, Kocs (itt egy nap pihenő), Bana, Abda, Mosonmagyaróvár (itt egy nap pihenő) menetvonalba. A betegek leadására Tatát, Győrt és Mosonmagyaróvárt jelölték ki. Hegyeshalomban november 2-án megkezdődött a hetven munkaszolgálatos század átadása. A 15-17 500 embert a község pajtasorán, a téglagyár színeibe és a Schenker-cég föld alatti raktáraiba szállásolták be. A hetven század átadása idején Veessenmayer kérésére Szálasi a "kölcsönadandó" magyar zsidók számát 25 000-ről 50 000-re emelte fel.¹⁶

A belügyminiszter a 17 874. 1944/VII. res. számú szigorúan bizalmas rendeletében még november 4-én értesítette a területileg érintett dunántúli megyék főispánjait, hogy "a munkaszolgálatra alkalmasnak talált zsidókat Budapestre 1944. évi november 6-ától kezdődőleg naponta a további intézkedésig gyalogmenetben a kijelölt munkahelyükre fogják kísélni". A kijelölt helyeken naponta 2000 személy részére "megfelelő étkeztető és éjjelzési helyekről" kellett gondoskodni. Ezek a következők voltak: november 6-ától Piliscsaba, 7-étől Dorog, 8-ától Süttő, 9-étől Szőny, 10-étől Gönyű, 11-étől Dunaszeg, 12-étől Mosonmagyaróvár, 13-ától Hegyeshalom.

November 6-án Budapestre megindult "a munkaszolgálatra alkalmasnak talált" (a főváros környéki sáncolás után ez lett a "civil munkaszolgálatosok" hivatalos elnevezése), illetve a házi és utcai razziákon elfogott zsidó férfiak és nők gyötrelmes gyalogmenete (az ún. hegyeshalmi halálmars) nyugat felé.

Ezekben a napokban a nyilasok - a rendőrség bevonásával - kiszélesítették a munkakötelezett zsidók bevonulásának ellenőrzését: a razziákat, az elfogásokat és a deportálásra való összeterelést. A kiterjesztett razziákon mintegy 30 000 munkakötelezett zsidót hurcoltak az óbudai (újlaki) téglagyári gyűjtőtáborba. A razziákon, (akárcsak október 20-án a férfiak elfogása idején) a nyilasok ezúttal sem ragaszkodtak a saját maguk szabta korhatárokhoz és a munkaképes állapothoz. Nagy számban hurcoltak el 16 évesnél fiatalabb és 40 évesnél idősebb nőket is. Ugyanígy tettek a férfiak esetében, 16 éven aluliakat és 60 éven felülieket is

belekényszerítettek a menetbe. Nem kíméltek meg beteg, rokkant férfiakat és nőket sem. Terhes anyákat is elfogtak - volt, aki a halálmarsban elvetélt.

A hadi célú munkákat az akkor már egész Magyarországot hadműveleti területévé nyilvánító német haderő a náci párt-megbízottak (Politischer Leiter) az SS, a rendőri szerepet ellátó Sturmabteilung (SA) révén és a Todt-szervezet (Organisation Todt, OT) műszaki felügyeletével, a helyi hatóságok, valamint nyilasok, volksbundisták bevonásával végeztette. A főváros környéki "sáncolásokon" túl erődítést rendelt el 1944 október végétől a Sió-vonalon, majd a Reichsschutzstellung (Birodalmi Védőállás), másképpen Südostrwall (Délkeleti Fal) építésének megindításával Szombathelytől délre, valamint Kőszeg és Sopron környékén.

Az erődítési területekre három útirányból, gyalog hajszolták a kifosztott embereket. (A "sáncásó" zsidók a fővonalon, ettől délre a budapesti és a dunántúli századok, északra pedig a keleti frontról visszavont munkaszolgálatosok vonultak.) Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes adatszolgáltatása szerint Budapestről novemberben "naponta átlag 5000-en mentek el három útvonalon zsidók, annak ellenére, hogy az állami közbiztonság vezetője azt mondta: rájöttünk arra, hogy ezer és ezer zsidó munkaszolgálatost eldugtak és nekünk nem jelentettek be, valósággal hallgattak róluk..."¹⁷

A legnagyobb veszteség a bori tábor "kétlépcsős" evakuálása során az "első lépcsőben" útbaindított munkaszolgálatosokat érte. A Bánátban szinte jeladásra megkezdődött a vérengzés. Háromezres, éhezve menetelő oszlopukból az SS-ek Pancsovától százakat lőttek agyon. A már tárgyalt cservenkai - 529 halottat követelő - mészárlás után Kerény és Zombor, majd Zombor és Bezdán között, összesen négyszáz munkaszolgálatos¹⁸ vesztette golyótló életét.

Az 1944 október utolsó napjaiban szervezett menetoszlopok egyikének munkaszolgálatosai közül november 9-én Abda előtt, a Rábca árterében a kíséző magyar katonák kivégezték Radnóti Miklóst és huszonegy járóképtelen, sérült, beteg társát. A hasonló vérengzések nyomán a felszabadulás után Dunaszegen tizenöt, Ásványrárón huszonkilenc, Győrújfalun három, Győrzámolyon három áldozatot exhumáltak.¹⁹ Tömegsírokat tártak fel Lébény külterületén (a gödrökben a 101/107. kisegítő munkásszázad legyilkolt tagjaira találtak) és Dunaszentpálon, Mosonszentjánoson a komáromi II/2. munkásszázad hagyott halottakat maga után. Mosonszentmiklós határában végezték ki 1945. január 21. táján Szapudi-Laendler István festőművészt és nővérét, Laendler Ernát.²⁰

Ezekben a hetekben a Mosonmagyaróvár-Hegyeshalom irányába indított munkaszolgálatosok között olyan volt a rémület, hogy sokan - a helyszíni "felkoncolást" is kockáztatva - a várható deportálás elől még magyar területen szökni próbáltak. Elfogásuk esetén a kíméletlen leszámolás ritkán maradt el. Ismeretlen határszakaszon - a kiszállítás elől

szöke - 38 évesen vesztette életét Szegő Endre fővárosi tanár és költő, versei, tanulmányai nagyrészt kiadatlanok maradtak.²¹ Budapesten pl. november 26-án, egyetlen napon "13 szökevény lakolt halállal a nemzettel szembeni megbocsáthatatlan bűnéért".²² A november 29-30-i és a december 1-jei razzián 407 személyt állítottak elő az igazgató közvegek, közöttük 150 katonaszökevényt.²³

December 1-2-án szökések voltak a Mosonmagyaróvárra tartó 102/30-as légómentő (romeltakarító és a romok alól embereket kimentő) kisegítő munkásszázadtól. 9-én a III. csendőrkerület (Szombathely) területén razziázott valamennyi csendőrőrs és különítmény. 22-én Győrszabadhegyről a 102/24. kisegítő munkaszolgálatos század jelentette négy munkaszolgálatos szökését.²⁴ 27-én Eplénypusztán egy bujkáló munkaszolgálatos életére az éhezés és fagyhalál tett pontot. 29-én három szökött munkaszolgálatost lőttek agyon a Tapolca melletti Püspök-erdőben. 31-én két bujkáló munkaszolgálatost lőttek bele a maguk ásta sírgödörbe a cseszneki temetőben.²⁵ Az ilyen és hasonló esetek a Dunántúlon a nyilas uralom mindennapjait jelentették, és emberéletek tucatjait követelték.

A maradék magyarországi zsidóság "kölcsonadása", a novemberi bécsi úti gyalogmenetek terve és kivitelezése Adolf Eichmann SS-kommandója és hazai kiszolgálói erkölcsi nihilizmusának egyik tragikus példája volt.²⁶ A birodalmi munkára szánt - a legkülönbözőbb helyeken összefogdosott - férfiakat és nőket a főváros szélén, az óbudai téglagyárakban létesített gyűjtőtáborba "tömörítették". A gyűjtőtábor csak az első állomása volt a gyötrelmeknek. A folytatás a fővárosból kivezető bécsi országúton következett. November hatodikától feltűntek az összeterejt sárgacsillagosok első menetoszlopai, s egy hét alatt 27 000 mindkét nembeli zsidót indítottak birodalmi területre.²⁷ Az elnyúló sorokban tépetten, éhesen és kimerülten menetelő lerongyolódott emberek közül "nagyon sokan elpusztultak, s nemcsak a fáradságtól dőltek ki végképp a sorból, hanem elpusztultak a szüntelenül mellettük robogó - rabolt holmikkal teli - német teherautók alatt" - írta a svájci követség előtt lefogott, és a menetbe kényszerített neves fővárosi könyvkereskedő, Stemmer Ödön.²⁸ A fővárosi zsidók tízezrei mellett soroltak a gyalogmenetbe toloncházi keresztény őrizetéseket, sőt húségmozgalmista apátplébánost²⁹ is.

A gyalogmenetek sorántapasztaltakat egyes németek is megsokallták. November 16-án Hans Jüttner SS-tábornok, az SS hadműveleti osztályának vezetője a magyar hadműveleti területen harcoló SS ezredeknél járt. Miután Eichmann nem érte el, Himmlernek írta meg jelentésben észrevételeit a bécsi országútról, a szerinte is "megrendítő menetszlopokról". SS-Obersturmbannführer Kurt Becher pedig kijelentette, hogy ez a menetelés "tiszta gyilkosság".³⁰ De azért folytatódott. Veessenmayer november 13-án további 40 000 menet- és munkaképes zsidó átadásával számolt.³¹

November 17-én a gyalogmenetek miatt is közbeléptek a semleges államok budapesti követségei, a Vatikán képviselőiben Angelo Rotta nuncius emelt szót. Szálasitól kért meghallgatásukon beszámoltak a gyalogmenetek rémségeiről, hogy a kormányígéretektől eltérően az alsóbb nyilas szervek kegyetlenül bánnak az állítólag gyári munkára kerülő zsidókkal. Memorandumban kérték a deportálások megszüntetését, az embereséges bánásmódot, végül az ígért kivándorlási akciók lebonyolításának lehetővé tételét.³²

A hazai "végállomásnak" számító Hegyeshalomban (magyar bejelentésre) csak november 27-éig jegyezték be az "átadandó" zsidók csoportjaiban történt helyi elhalálozásokat. A halotti anyakönyvben 93 végkimerülésben és 18 kiütéses tífuszban pusztult munkaszolgálatos³³ szerepel. A még élő foglyokról a svájci követség megbízottai így írtak beszámolójukban: "Állapotuk semmiféle más lelki nélkülözés, vagy testi szenvedés által sújtott emberével össze nem hasonlítható."³⁴ Összevert, felismerhetetlenségig torzult hullák úsztak le a Dunán is. A győri rendőrség a nyomozásokat lefolytatta, de "semmit sem tudott megállapítani".³⁵

A menetelők közül egyeseknek a menetvonalat környező községek lakosságának segítségével sikerült a gyalogmarstól leszakadniuk, majd a főváros emberrengetegében elrejtőzniük. Életmentő lehetett a kapott parasztruha, az alkalmi vagy tartós rejtekhely, erőt adott az együttérzés bármilyen gesztusa, kitartást egy csekélyke élelem. A véneki révnél Győri Pál adott menedéket.³⁶ A hegyeshalmi téglagyárból a helyi plébános, Horváth Vendel és dr. Buzás József mosonszolnoki káplán mentett számos életet. Ebben a munkában Dégenfeld Klára nyújtott nekik segítséget, aki rokona - az aktívan náciellenes Apor Vilmos győri püspök - révén jutott védlevelelhez.³⁷ Emberséges magatartást tanúsított Rajkán Békefi Ernő, az elemi iskola igazgatója is.³⁸ Kisbaráton Farkas Józsefné gazdaasszony nyújtott támogatást. Mint "zsidóbujtatót és kommunistát" Győrbe kísérték, ahol a "testvérek" kezére adták. Leleplezésével egyidejűleg tizennyolc szökevényt tartóztatnak le. Velük Győrött végeztek. Az áldozatokat nótaszóra kényszerítve a folyópartra kísérték, ahol a földre fektették, majd kivégezték őket. A holttesteket hosszú rudakkal a Dunába lökték. A hidegvérű embermészárosok szerint ezek a tetemek voltak ekkor a "Horthy-tutajok".³⁹

A hegyeshalmi halálmarsból szökötteket elfogásuk esetén (ha elkerülték a helyszíni "felkoncolást") újabb transzporttal indították a birodalmi határhoz. Esetenként a komáromi Csillagerődbe,⁴⁰ gyakrabban Győrbe, a korábban gettóként szolgált Budai úti barakkokba kerültek.⁴¹ A győri barakkta-
bor foglyai folyton cserélődtek. Előfordultak elhalálozások, másrészt feltöltötték a menekvésben elfogottak. A deportáló menetekből lemaradtakat időnként menetszázadokba sorolták. A foglyok számának csökkentéséhez sajátos módon járultak hozzá a győri "számonkérők". "Szolgálati jeggyel" kértek ki embereket, akiket a rájuk rótt munka és a vele járó verések

után a Duna- vagy a Rába-parton kivégeztek, s a jégbe vágott lékbe löktek.⁴² Az ilyen módon elpusztítottak száma negyven-negyvenöt főre tehető.

A győri folyópartokon, az ún. Elevátornál és a győrszentiváni strandnál történt gyilkosságokat illetően csak becslésekre, következtetésekre támaszkodhatunk. A nyilas öldöklések egyik vezetője Stralendorff Gyula, a "szakállas báró" volt, aki 130 férfi és nő (nagyobbrészt munkaszolgálatosok) agyonlövésében való részvételét ismerte be.⁴³ A "forradásos" Kovács 57 esetben vállalt részt szököttek lemeszárlásában, 22 áldozatával saját kezűleg végzett.⁴⁴ 16 elfogott magyar munkás és 23 munkaszolgálatos életét a győri Hungarista Légión suhancainak puskatüze oltotta ki.⁴⁵

A fasizmus üldözötteit támogató átfogóbb mentőakciókat a Nemzetközi Vöröskereszt, a Magyar Vöröskereszt Egyeslet egyes aktivistái, valamint több semleges állam budapesti követségi alkalmazottai bonyolították. Beregyfő Károly 1944. október 26-i nyílt parancsa értelmében ugyanis még kivonták a munkaszolgálat alól azokat, akik mentesítő okirattal (ezt az 1944. május 10-i kormányrendelet szabályozta), svéd védőútlevelel és védőlevellel, portugál oltalomlevellel⁴⁶ vagy a Nemzetközi Vöröskereszt arcképes útlevelel rendelkeztek. (Az elsőszázhusz védlevelet 1944 nyarán a svédek adták ki. Ezt a példát követték a svájciak, majd a portugálok.) A Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt kezdetben ezerháromszáz személy állt.⁴⁷

A menetlevelekkel egyes áldozatkész követségi munkatársaknak a deportálási menetektől sikerült embereket kimenteni és Budapestre szállítani. Raoul Wallenberg svéd diplomata egymaga többszáz embert szabadított ki a gyalogmenetből.⁴⁸ Nemcsak Óbudáról, Piliscsabáról és Gönyűről mentett, hanem munkatársa, Elek Béla révén mintegy 500 főt (köztük gyermekeket) Hegyeshalomról, a határról is.⁴⁹ A pápai nunciátúra teherautókat indított a halálmars útvonalára. Megbízottai élelmet és gyógyszert osztogattak, s a san salvadori, a vatikáni menlevelek kimentésével próbálkoztak. Magyar rendőrségi közreműködéssel is sikerült elhurcoltakat visszairányítaniuk Budapestre.⁵⁰

November első felében arra is akadt példa, hogy a követségiektől út közben kapott menlevelek felmutatása után a nap végére a menetoszlop nagy része lemaradt, mivel a kísérő honvédek elismerték a védlevelek érvényességét.⁵¹ Wallenberg egy deportáltakat szállító vonatszerelvényt is feltartóztatott Hegyeshalomnál, hangoztatva, hogy "tudomása szerint" azon svéd "védettek" is tartózkodnak. Ilyenek ugyan nem voltak ott, de különféle ürügyekkel sikerült sokakat megmenteni.⁵²

A menlevélakciók azért is jelentősek voltak, mert növelték a közigazgatásban kialakult káoszt, megzavarták a nyilasok deportálási terveit. A "kölcsönzsidók" többségét ezekkel persze nem sikerült - nem is sikerülhetett - a gyűjtőtáborból, illetve a menetből kiszabadítani; sokak menleve-

lét nem fogadták el, s a nagy többségnek módjában sem állt menlevélhez jutni.

A korábbi deportálásokhoz képest ugyancsak jelentős változás volt, hogy sok üldözöttet most fővárosi vagy vidéki ismerőseik bujtattak, mentettek, támogattak. A fővárosi ellenállási mozgalom számos szervezete gyártott hamis papírokat az üldözötteknek.⁵³ Az egyházak és intézményeik egyre inkább kiléptek korábbi passzivitásukból.⁵⁴

Nyugat-Magyarország peremén a nyilas intézkedésekkel szembehelyezkedő pannonhalmi főmonostor épületegyüttese, parkja gyermekmenhelyenként a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt területenkívüliséget élvezett, de számos előírás betartására is kötelezve volt. A kiváltságos helyzetet felhasználva költöztették ide a pomázi árvaházat, és a rendtagokon, a rendház személyzetén felül 760 személy 418 gyermek, 220 felnőtt (anya), 52 nővér és 70 fekvőbeteg⁵⁵ teljes ellátásban és menedékben részesült Pannonhalmán. A rend birtokain, házaiban is kaptak támogatást, szállást, élelmet a tömegben hajtott zsidócsoportok, menekülő katonák.⁵⁶

A bécsi országútról való mentés mind nehezebbé vált. Súlypontja fokozatosan a hegyeshalmi átadóállomásra helyeződött át, ahol kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki Újvári Sándor és a Nemzetközi Vöröskereszt mentőbizottságának tagjai, valamint Köhler Ferenc lazarista pap.⁵⁷ Módszertárukba tartozott, hogy kiválasztották a legrosszabb állapotban levőket, akiken látszott, hogy nem bírják a további szenvedéseket. Nevükre előre aláírt, bianco menleveleket állítottak ki, melyeket Angelo Rotta pápai nuncius vagy Apor Vilmos győri püspök munkatársai bocsátottak rendelkezésre.⁵⁸ Am a "menlevelesek" visszaszállítást, a fővárosba jutásukat sokrétűen akadályozták Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer emberei és a nyilas hatóságok, ezért a szabadítás a legváltozatosabb eszközök bevetésével folyt. A feltételek napról napra romlottak, a követségi és a vöröskeresztes munkatársak állandó életveszélyben dolgoztak, többet a nyilasok le is gyilkoltak közülük.

A hegyeshalmi országút drámái miatti tiltakozás mind hangsúlyosabbá vált. Egyes külföldi követségek - ideértve a pápai nunciaturát - tiltakozásokkal, bejelentésekkel, az embertelenségeket nyíltan feltáró ismételt jegyzékekkel fordultak a Szálasi-kormányhoz.⁵⁹ Ezzel sikerült némi fordulatot elérniük: Szálasi november 20-án kénytelen volt megtiltani a nők további gyalogoltatását, és általában is utasítást adott a gyalogmenetek beszüntetésére.⁶⁰ A döntést feltétlenül befolyásolta, hogy a németek kizárólag használható munkaerőt, lehetőleg 40 évesnél nem idősebb, tartósan munkaképes zsidó férfiakat igényeltek. Javarészen immár nem a hadianyaggyártáshoz, hanem a hitleri döntés értelmében a magyar határon is megindult erődítési munkáknál kívánták foglalkoztatni őket. A Birodalmi Védőállás építéséhez⁶¹ pedig - a sürgősség miatt is - a náci párt megbízottak olyan munkásokat követeltek, akik a különösen nehéz és egész napi, hosz-

szabb időn keresztül végzendő munkát kibírják.⁶² Közrejátszhatott továbbá, hogy a birodalomban az auschwitzi gázkamrák leállítása után a munkaképtelenekkel "nem tudtak mit kezdeni", s hogy egyes németek - mint például Hans Jüttner SS-Obergruppenführer - az összeomlás küszöbén igyekeztek elhátárolni magukat az ennyire nyílt brutalitástól, valamint a semleges államok és a Vatikán képviselőinek memoranduma Szálasihoz.

A németek időközben számba vették a maradék magyar zsidóságból még "bevezethetőket". Ribbentrop táviratban utasította Veesenmayert: nyomtatékosan adja Szálasinak értésére, hogy a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a budapesti zsidók kitelepítését. "Szálasinak világosan kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál jobban védhető a város. Ezzel kapcsolatban Iași példája hozható fel, ahol Antonescu a Führer figyelmeztetése ellenére a városban hagyta a zsidókat, akik azután a közeledő front hátában kikiáltották a vörös forradalmat."⁶³

November 23-án Veesenmayer jelenthette Berlinnek, hogy Szálasival egyetértésre jutott az evakuálás energikus folytatásában: a permanens átfésülésben, a még fellelhető zsidó férfiak és munkaképes nők folyamatos összegyűjtésében, hogy "valódi politikai veszélyt már ne jelenthessenek".⁶⁴ A zsidók kiszállítása azonban nehézségekbe ütközött. A súlyosan sérült vasútvonalak a hátráló, üzemanyaghiánnyal küszködő Wehrmarcht szükségleteit szolgálták. A vagonokkal pedig mindenekelőtt Kurt Becher SS-Obersturmbannführer rendelkezett,⁶⁵ aki teljhatalommal a Magyarországon leszerelt gépeket, felszereléseket, javakat és anyagokat "helyezte biztonságba". Ennek ellenére - miközben november 28-áig vonszolódtak még a keserves gyalogmenetek - Eichmannak Bécsből sikerült néhány szerelvényre szert tennie. November 28-29-én az Eichmann-stáb az egyes követségek által "védett", valamint az eladdig Budapestről még el nem szállított egyéb munkaszolgálatos századokat megkaparintotta és nyugatra vezényelte.

A koruknál és munkabírásuknál fogva sánccmunkára alkalmas munkaszolgálatos alegységekre a németeknek égető szükségük volt. A válogatás nélkül küldött, útközben leromlott magyar "kölcsonzsidók" nagy részét nem tudták a kitűzött célokra "hasznosítani". Időközben nyilvánvalóvá vált, hogy az 50 000-es munkabíró kontingens teljesítése így is képtelenség. Rudolf Höss SS-Obersturmbannführer,⁶⁶ a volt auschwitzi lágerparancsnok, akinek most SS-Hauptsturmführer Franz Abromeit és SS-Hauptsturmführer Wisliceny segítségével feladata volt átvenni és továbbirányítani az állásépítés céljára rendelkezésre bocsátott zsidó munkaerőt (Höss volt a zsidók Niederdonau-térségben való felhasználásának a határon jelenlevő vezetője), a tapasztalatai alapján odáig jutott, hogy "a már menetelő alkalmatlan kontingenseknek a birodalom határáról való visszairányítását mérlegelte, és ettől eddig csupán politikai okokból tekintett el". Eszerint te-

hát már nem volt az fontos, hogy a főváros területét tovább zsidótlanítsák, hanem az, hogy a munkaképes zsidókat megszerezzék.⁶⁷

A Birodalmi Védőállás német pártmegbízottainak, építésvezetőinek sürgető igényei mellett a további "kölcsonadás" mellett szólt a teljes és haladéktalan "zsidótlanítást" követelő nyilas vezetők hangja. Ők még kényszermunkás zsidót sem kívántak Magyarországon tartani.⁶⁸ A németek taktikusan azonnal "a magyar hadsereg felszerelésén dolgozó gyárakba" kértek a birodalomba további munkaerőt, s a nyilas kormányzat napok alatt teljesítette a kérést.

Az átadásra szánt újabb fővárosi századok parancsnokai 1944. november 26-27-én titkos parancsot kaptak. A körletekben összetartást rendeltek el, sőt egyes humánusnak ismert parancsnokokat le is váltottak. A semleges országok követségei elvi oltalmába vett, tehát "védettként" nyilvántartott 701 hadrendi jelzésű, valamint a még visszamaradt egyéb századokat túlnyomórészt november 29-én hajnalban a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozták (65-70 ember jutott egy vagonba), és útnak indították nyugat felé.

Ezzel lényegében felszámolták a kisegítő munkaszolgálat intézményét. Az addigi kisegítő munkásszázadok tagjait a nyilasok által "munkaszolgálatra alkalmasnak" nyilvánítottakkal egyenlő elbírálás alá vonták. A sárga karszalag megszűnt, ettől kezdve ők is csak sárga csillagot hordtak. A honvédség kötelékében mindössze néhány "légómentő", fehér karszalagosokból álló kisegítő század maradt meg Budapest területén, valamint az ún. ruhagyűjtő század, amely a XIV. kerületi Abonyi utcában volt elhelyezve.⁶⁹

Az 1944 november végi kiszállításokkal Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS-Hauptsturmführerek, valamint az Eichmann-féle különítménnyel a végsőig együttműködő Ferenczy László csendőr alezredes révén a németek további 17 800 munkaképes magyar zsidó férfihoz jutottak. (Ebből a transzportból csak a svéd és a salvadori "védettek" sikerült a követségeknek kimenteniük.)⁷⁰ Ekkor már Hegyeshalom környékére vándorogtak az utolsó "gyalogos" sáncászó csoportok. A szorító hadi helyzetben sorra nyugatra költöztek Budapestről a német és a magyar intézmények és szervezetek. Eichmannék is távozóban voltak, de december 3-án Budapesten még lecsaptak a Columbus utcai, 3000-3600 főnyi zsidócsoporra, amely Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt húzódott meg. Menleveleiket érvénytelennek nyilvánították, s a Columbus utcaiakból tevődtek össze a magyar fővárosból indított utolsó deportáló vonatok egyikének "utasai"⁷¹. Ezenkívül - feltehetően a legutolsó gyalogmenetek között - indították a bécsi országút-nak december 11-én a budapesti tolónház 1200 foglyát. A transzport létszáma Komáromig az agyonlövések következtében 880 főre csökkent.⁷²

A hegyeshalmi halálmars lefolyása, az ismételt deportálások, a tömeggyilkosságok tényei bizonyítják, hogy Szálasi szavakban hirdetett "hungarista" zsidóprogramja kezdettől

fogva érvénytelen volt. A budapesti zsidó lakosság száma az 1944. októberi fordulattól a város felszabadulásáig 105 453 fővel csökkent. Nagyobb részüket deportálták, másokat a fegyveres nyilasok pártházakban, a Duna-parton vagy a fővárosban egyebütt agyonlőtték.⁷³ 1944. november 6-tól december elsejéig (eddig készült valamiféle számszerű kimutatás) 76 209 magyar zsidót (Ferenczy László adata) adtak át az SS-nak a határon, az útközben elpusztult több ezer fogoly számáról nincs pontos adat. A későbbi deportálás számadata 4750 fő.⁷⁴

IV.

MUNKATÁBOROK

A NIEDERDONAU-ERŐDVONALON

A Birodalmi Védőállás Niederdonau erődvonala Pozsonytól (Bratislava) délre az írottáig húzódott. A németek a "Pozsony-bástyát" szilárd, tüzérséggel jól ellátott erődítménynek tervezték, a Pozsony-bástyának a magyar főváros után az utolsó "legyőzhetetlen" sziklát kellett volna alkotnia Bécs előtt. Az erődvonal északi szakaszát a terveken Pozsonytól Pozsonyligetfalun¹ (1938 októberétől Engerau), a Hundsheimer Berg-en át Prellenkirchenig, majd Parndorftól (Pándorfalu) Weiden am See (Védeny) községig húzták meg. Az erődvonal középső szakaszára egy laza, ritkás állásrendszert terveztek a Fertő tó nyugati partja mentén Védenytől Mörbischig (Fertőmeggyes). A sekély Fertő tónak Hitler sem tulajdonított semmiféle védelmi jelleget.

Az erődvonal déli szakaszán - Fertőmeggyestől - az első állásokat már magyar területre rajzolták meg a trianoni határ adottságai, illetve a soproni népszavazás következményeként létrejött "soproni zsák" miatt. Vonalukat Fertőrákos, Kópháza, Balf, Nagycenk és Hidegség határában, majd ismét birodalmi területen, Deutschkreutzon (Sopronkeresztúr) át délre jelölték ki. A déli szakasz Nikitschtől (Füles) déli irányban A- és B-vonalra vált szét. Az ún. A-vonal védelmi állásait Kroatisch Geresdorf (Gyirót) magasságában újra némileg magyar területre tervezték. Majd - mintegy a határ mentén - birodalmi területen át Lutzmannsburgig (Locsmánd), hogy innen Kőszegtől keletre egy hosszú kiszögellésben, Bucsu térségéig húzódjék.

Az A-vonaltól néhány kilométernyire nyugatra - a terep adottságokhoz idomítva - német területre rajzolták a térképekre az ún. B-vonalat, több alszakaszon (pl. Kőszegtől északra) tíz kilométeres mélységig kettő-négy védelmi vonallal. A tervek szerint Pozsonytól délre indult, ide tartoztak a Bruck an der Leitha (Királyhida - Jois (Nyulas) - Neusiedl (Nezsider) - Mannersdorf am Leithagebirge között húzódó vonal, a "soproni kapu" mögött Siegendorf (Cinfalva) és Schattendorf (Somfalva) térségének erődítményei. A Soprontól délre fekvő térségben, a B-vonal állásait Sopronkeresztúr - Neckenmarkt (Sorponnyék) - Gyirót - Oberloisdorf (Felsőlászló) - illetve Grossmutschen (Sopronudvard) és Unterpullendorf (Alsópulya) határában, valamint egyes távolabbi községeknél, Dörflnél (Derföld), Klostermarienbergnél (Borsmonostor), Mannersdorf an der Rabnitznál (Répcékethely) határozták meg, Kőszeggel átellenben pedig Rattersdorftól (Rőtfalva) Liebingig, az írottáig északi nyúlványáig.

Az írott előterében - itt forrásaink alapján nem tudjuk elkülöníteni az A- és B-vonalat - a fő védelmi vonalat a tervezők a kőszegi szakasszal kezdődően magyar területre helyezték előre. Az állásrendszer Locsmánddal kezdődően Répcevisen, Ólmodon keresztül, Kőszegtől keletre és délre Cákön, Kőszegszerdahelyen át Bozsok felé futott, majd a már a Steiermark Észak-erődszakasz területén levő Rechnitztól (Rohonc) keletre fekvő rohonci védelmi szakaszba torkollott.

A tervek alapján a Niederdonau erődvonalon egyes falvak közvetlenül a Birodalmi Védőállás védelmi térségébe kerültek. A közvetlen védelemre, "védelmi erődül" kijelölt, részben különösen erősen kiépített települések a következők voltak: Pozsony mint erődítmény, Berg, Edelstal (Nemesvölgy), Prellenkirchen, Deutsch Haslau, Neudorf bei Parndorf (Újfalu), Nyulas, Widen (Sásony), Breintennbrunn (Fertőszéleskút), Purbach (Feketeváros), Donnerskirchen (Fertőfehéregyháza), Nezsider, Schützen am Gebirge (Sérc), Oggau (Oka), Rust (Ruszt), Fertőmeggyes, Klingensbach (Kelénpatak), Baumgarten (Sopronkertes), Schattendorf (Somfalva), Kópháza, Sopronkeresztúr, Unterpetersdorf (Alsó-Péterfa), Kroatisch Minihof (Malomháza), Borsmonostor, Steinberg-Dörfel (Répceköhalom), valamint Rőtfalva és Sopronudvard.

A tervezés első eredményeinek az állásépítő parancsnoksághoz érkezésével 1944 októberében megkezdődött a vonalak kitérítése, majd a három szakaszon kivitelezésük is. Az északi szakasz (Niederdonau Nord) a Hainburg-Pozsony vonaltól a Fertő tó északi partjáig, Védenyig húzódott. Gattendorfon (Gáta) állomásozott egy szemrevételező törzs (parancsnok Zifkovic alezredes), a 118. különleges utásztörzs (parancsnok Machnik alezredes), a 125., 126., 174., 175. irányító részleg, valamint a 221. utász építő oszlop.

A középső szakasz (Niederdonau Mitte) a Fertő tó északi és déli partja közötti területet fogta át, nagyjából Sopronvonaláig. Itt állomásozott egy szemrevételező törzs (parancsnok Wendling ezredes) Királyhidán, még egy szemrevételező törzs Cinfalván, Eisenstadtban (Kismarton) pedig a 104. különleges utásztörzs (parancsnok Greisz alezredes) és az 1121., 173. irányító részleg.

A déli szakasz (Niederdonau Süd) Soprontól írottáig terjedt. Itt is állomásozott egy szemrevételező törzs (parancsnok Haner alezredes) és egy különleges utásztörzs (parancsnok Schleider alezredes) Oberpullendorfon (Felsőpulya), valamint az 1123., 1124., 171., 172. irányító részleg és a 443. építő oszlop.²

A Niederdonau erődvonal három szakaszán 1945 március végéig legalább tizenkét nemzetből származó "önkéntesek", deportáltak, hadifoglyok - a nácik kényszer munkásainak valamely kategóriájába eső, gyakran nem is embernek számító páriák - ásták a különféle árkokat, fedezékeket, építették az állások megannyi válfaját. Csakis ott betonoztak, ahol a közúti vagy vasúti összeköttetés megszakítását kellett előkészíteni, az útpályát valamiképp lezárni. Az őszi, téli időjárás

következtében sok földépítmény, fedezék, bunker alighogy elkészült, beomlott, az árkok talajvízzel teltek meg. Ezeket az építésvezetők kimerették, újraépítették, és helyi anyagokkal, kővel, sövényfonattal, fával igyekeztek szilárdabbá tenni. E célra helyenként egész erdőket irtottak ki. Érzékeny veszteségeket szenvedtek azok a gazdák, akiknek földjén keresztül tűzték ki az állások vonalát. Gyakran áldozatul estek a szőlősorok, gyümölcsfák, sok faluszéli, határközelbe eső birtok egyszerűen megközelíthetetlené, művelhetetlené vált. Hogy az ilyen "harckocsielhárító" árkok és állásrendszerek nyílt terepen még sehol soha nem nyújtottak tartós és komoly oltalmat, azt a háború hatodik évében minden katona jól tudta, de senki sem mondta ki.

A munkálatokra az állásépítés (Stellungsbau) parancsnokságai a birodalmi védelmi biztosok útján bevonták a polgári lakosságot, a területen található szakmunkásokat, Bécsből és az egyes tartományokból a Hitlerjugend tagjait. Nagy tömegekben Keletről való munkásokat (Ostarbeiter), hadifoglyokat, a különböző országokból a birodalomba szállított munkásokat (Fremdarbeiter), ezek életkörülményei változóak, helyzetük némileg eltérő volt. A fegyverkezési ipar feszítő munkaerőgondjai ellenére előfordult, hogy 30 000 férfit rendelték ki Bécsből és Niederdonau tartományból sáncmunkákra.

1945. január 20-án a Niederdonau erődvonalon 140 kilométeres hosszában összesen 83 405 ember dolgozott, közülük 65 231 nem német, március 5-én 66 968, közülük nem német 54 276. A Niederdonau erődvonal folytatásán, a Steiermark Észak erődszakaszon január 20-án 22 469 fő (9836 nem német), március 5-én pedig 35 190 (21 475 nem német) dolgozott. 1945 januárjában az állásépítésen mintegy 35 000 magyar zsidó végzett kényszermunkát³, közel kétharmaduk a Niederdonau-, egyharmaduk a Steiermark-erődvonalon.

A Niederdonau-erődvonal kiépítettségéről 1945. március 1-jén a következőket jelentették: elkészült 128 kilométernyi állás, 163,4 kilométer páncélos elhárító árok, 90,1 kilométer drótakadály, 558,2 kilométer lövészárók, ezenkívül készre jelentettek 421 páncélos elhárító tüzérségi és nehézgyalogsági, 2826 gépfegyverlőállást, valamint 2090 nyitott és 756 fedett fedezéket.⁴

A Birodalmi Védőállás egyes erődszakaszain a támaszpontépítés egyik különös változatát alkották a betonból öntött egyszemélyes gömbbunkerek. Ezeket a Fertő tótól északra, Potzneusiedlben (Lajta-falu), a kisközség leállított sörfőzdéjében és egy pincészet helyiségeiben állították elő.

A százával gyártott gömbbunkereket két OT-mérnök, Fischer és Schmidt tervei alapján készítették és szovjet foglyokkal vitették rendeltetési helyükre. A gömbbunkerek kivitele az összeomlás előtti hónapokban módosult, ekkor az egyszemélyes bunker leegyszerűsített, hengerformájú változatát is gyártották. A Niederdonau erődvonalon néhány 2x2x3 méter méretű betonbunker is készült körkörös gépfegyverállás céljából. Ilyen "kisállások" máig fennmaradtak Fer-

tömeggyes környékén, a Mária hegyen Borsmonostornál és Unterloisdorf (Alsólászló) területén.

Az erődítési munkákon a Pozsony melletti Ligetfalutól Kőszegig 1944 november és 1945 március vége között 20 kényszermunkatáborban dolgoztatták a Magyarországról "kölcsonzsidóként" kihurcolt embertömeget. Az "Észak" erődszakaszon Pozsonyligetfaluban feltehetően két tábor és több résztábor volt. A "Közép" erődszakaszon egy tábor működött Fertőfehéregyháza és Feketeváros között, valamint egy Cinfalván. A "Dél" erődszakaszon egy-egy tábor volt Fertőrákoson, Somfalván, Ágfalván, Sopronban, Sopronbánfalván, Balfon, Harkán, Kópházán, Nagycenken, Hidegségen, Ilonamajorban, Sopronkeresztúron és négy helyen tartották az állásépítés foglyait Kőszegen.

A katonailag értéktelen, értelmetlen állásrendszereket embertelen hajszával építették - a kényszermunkások iszonyatos szenvedéseken mentek keresztül és óriási veszteségek érték őket. A Niederdonau erődvonala kényszermunka táborainak mintegy 35 000 magyar foglya közül 1945 március végéig 10 500-11 500 éhenhalt, a brutalitások és a betegségek következtében elpusztult.

Munkaszolgálatosok a Niederdonau Nord erődszakasz építésén

1944. november 29-én több, mint kétezer magyar kiegészítő munkaszolgálatost indítottak útnak az Eichmann-stáb követelésére a budapesti Józsefvárosi pályaudvarról. December 2-án érkeztek Pándorfalun át a Pozsony közvetlen közelében fekvő, a hitleri birodalomhoz tartozó, 15 000 lakosú Pozsonyligetfaluba (Engerau, szlovák neve Petržalka). Az SS kezére adott magyar kiegészítő munkaszolgálatosok addigi magyar honvédségi köteléke megszűnt. Az állásépítés német parancsnoksága százötven fős csoportokra osztotta és sárga csillaggal látta el őket. Az immár deportáltaknak számító embereket részint régi laktanyákba, nagyobb részt különféle gazdasági épületekbe, padlásokra, oldalfalak nélküli pajtákba, betonozott alzatú pincékbe "szállásolták". Ilyen körülmények között már az első éjszaka sokan fagyási sérüléseket szenvedtek, többen megfagytak.

A kíméletlenül hajszolt magyar deportáltak munkája a legnehezebbek közé tartozott. Az árokásáson túl főként fa- és kőkitermelést végeztek. Az egésznapos robot a hét valamennyi napján tartott, minimális ellátással. A legyengült vagy járóképtelenné vált foglyokat a "betegek utcájában" rendszeresen lelövöldözték. Starzinski SS-táborparancsnok szabad teret engedett az öldöklésnek, a tábor létszáma emiatt is állandóan csökkent.⁵ Pozsonyligetfalu Észak-Magyarországi katonai kiürítésével összefüggésben a magyar munkaszolgálatosok birodalmi átmenő- és átvevőállomásul is szolgált.

Pozsonyligetfalu lakossága (köztük két-két és félezer nyi volt a magyar⁶) kezdetben megkísérelte, hogy segítsen a sáncmunkásokon. Együttérzésük jeléül a házakból kenyérdarabokat dobtak az úttesten vánszorgó foglyok közé. Az SA-őr-ség azonnal fegyvert használt, belőtt a házak nyitott abla-

kán is. A terror következményeként a foglyok menetei feltűnésekor az utcák elnéptelenedtek, az ablakokat befüggönyözték. Ligetfalui fogoly volt Bán Róbert filmrendező, Gáti József színész, és Gelléri Andor Endre író, akit a budapesti Vörösmarty u. 49. sz. alatti iskolába szállásolt munkaszolgálatos századdal együtt deportáltak.

1945 első hónapjaiban a Pozsony-bástyát meglehetősen gyorsan építették ki. Az 1945. március 1-jei jelentés szerint az állások hossza elérte a 98, a páncéloselhárító árkoké a 30,8 kilométert, a drótakadályoké a 23,6, a lövészárkok együttes hossza a 147,8 kilométert. 121 lőállás készült el a páncéloselhárító tüzérség és a nehéz gyalogság részére, valamint 696 nyitott és 320 fedett fedezék. 644 gépfegyverállást is létesítettek, ezek közül 25 különösen megerősített, körkörös gépfegyverállás volt.⁷

1945. március 29-én a magyar deportáltakat a Niederdonau-vonalon elrendelt készületségbe helyezték. Közülük délután 102 férfit, valamint egy nőt a betegszállásokon osztrák SA-őrök lemészároltak.⁸ Éjszaka fél tizenegykor az 1600 magyar túlélőt gyalogmenetben útnak indították. A fagyott lábú, sántító, legyengült emberek közül sokan nem bírtak lépést tartani: őket a kísérők sorra lelövöldözték. A gyalogoszlop Bergen, Hainburgon át érkezett Bad Deutsch-Altenburgba.⁹ A Duna-parti hajóállomáson letáboroztatták a foglyokat, majd a Dyonisos nevű vontatóhajó mögé kötött három dunai uszályon szállították tovább. A hatnapos hajóúton ellátást nem kaptak, a kiéhezett, beteg és egyre apatikusabb páriák április 6-án értek Mauthausenbe. Pozsony felszabadulása után Ligetfalu temetőjének északnyugati falánál öt tömegsírt tártak fel, bennük 460 volt állásépítő fogoly tetemére bukkantak.¹⁰

A Niederdonau Mitte erődszakasz építésénél történeteket a következőkben foglalhatjuk össze.

Balfra 1944 decembere első napjaiban, Sopronon és Fertőrákoson át érkezett az első nagyobb - ezer fős - munkaszolgálatos kontingens. Ezeket az embereket - köztük több neves magyar író, ismert művészt - a nemzetközi kötelezettségeit is felrúgó nyilas vezetők közreműködésével az Eichmann-stáb szinte elrabolta Budapestről.

Irányítottak Balfra előzőleg Németországban megfordult magyar zsidó női deportáltakat is. December 23-a körül orosz, ukrán és lengyel hadszíntereket járt újabb ötszáz munkaszolgálatos¹¹ került a Fertőparti faluba. Ezután a kiürített felvidéki területekről a kassai téglagyáron keresztül (Kassa 1944 őszén a frontvonalak mögül visszavont munkaszolgálatos századok gyűjtőtáborául is szolgált) gyalogmenetben érkezett, volt munkaszolgálatosokkal töltötték fel a tábort. Ezek az emberek igen leromlott állapotban voltak, fertőzéseik a következőkben gyors elhalálozásokhoz vezettek.

A balfi 1800-2000 fős tábor a soproni járás egyik legnagyobb munkatáborának számított. A lakóházak mögötti pajtákból állt, melyek mély fekvésük miatt a feltört talajvíztől gyakran nedvesek voltak. Aljzatukat helyenként nyirkos szal-

ma, másutt nádkévék borították. A község kiürített bikaistállója a kényszermunkások "kórházaként" szolgált. Az elhaltakat bajtársaik naponta hordágyul szolgáló létrán szállították a községen át a templomdombon (helyi elnevezése Kirchner) kijelölt temetkezőhelyre.¹²

Balfon és környékén az állásépítést a Kismartonból ide vezényelt Berghofer Sturmbannführer, a Stellungsbau parancsnoka, valamint Fröhlich Ortskommandant és helyettese, Kutnik, a műszaki munkákat Eberth főmérnök, az OT vezetője felügyelte. A patinás balfi kádfürdő épületeibe települt a Gestapo, a NSDAP és az SS, valamint a községben helyezkedett el egy SS Ellátási Különítmény (SS-Fürsorgekommando Ungarn in Balf) is.

A foglyoknak a helyi lakossággal - mint valamennyi Sopron vidéki sáncásó tábor esetében - még szót váltani is szigorúan tilos volt. A tilalom áthágóit kikötéssel és minden egyéb lehető módon büntették, megalázták. De sárga csillaggal való megjelölést, internálást vagy Gestapo-figyelmeztést helyeztek kilátásba az állásépítésnél szolgált nyilasok azoknak a gazdáknak és családtagjaiknak is, akiknél valamiféle támogatás, segítős nyomára bukkantak.¹³

A fasizmus áldozataiként számon tartott magyar írók, költők és újságírók közül többen Balfon pusztultak el. Szerb Antal 1944. június elején került munkatáborba.¹⁴ November végéig Budapesten tartották őrizetben, majd Balfra szállították. December 16-án ezt írta: "Általában az a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely, és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más reménységem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz; ez tartja még bennem a lelket..." A háború végét azonban Szerb Antal nem érthette meg. Nyilas őrei 1945. január 27-én agyonverték.¹⁵ Nemsokára Halász Gábor esszéíró¹⁶ és Ivor (Deutsch) Dénes újságíró¹⁷ ott érte a kényszermunkások végzete.

A náciaknak kiszolgáltatottak mindennapos robotja, a megaláztatások és a gyakori kivégzések a balfi lakosság egy részének emberi részvétét, a németellenesek aktív támogatását váltotta ki. Ők a legszigorúbb tilalmak, a volksbundista besúgók, a nyilas razziák és házkutatások ellenére sokféle leleménnyel segítettek. Balfra, Fertőrákosra és Kópházára jellemző, hogy helyileg alig akadt "zsidóőr". Sem kényszerre, sem a "kiemelt javadalmazás" ígéretére.¹⁸

A higiénia általános hiánya, a fertőzések és az éhezés 1945 januárjában már tucatjával szedte áldozatait Balfon. (Az első munkaszolgálatos halálesetet¹⁹ 1944. november 21-én jegyezték fel.) Február elején be kellett ismerni, hogy a balfi táborban is kiütéses tífusz - náci cinizmussal Lagerfieber²⁰ - ütötte fel fejét. A betegeken csak annyit lehetett segíteni, hogy egy részüket a foglyok közül kikerült lágérorvos mentesítette a szolgálat alól.

A balfi betegeket - számuk az 1945-ös jegyzőkönyvek összegezésekor négyszázra tehető - a Hidegség melletti Ilona-

majorba szállították, ahol az SS-ek kivégezték őket²¹ és a tetemeket elföldeltették. Március 2-án Balf is a tífusz miatt lezárt községek közé tartozott. A lágerben naponta 20-30 elhalálozás történt. Az éhezéstől 8-án végleg erejét veszítette Sárközi György, a Válasz szerkesztője, a népi írók mozgalmának egyik vezetője.²² Ott pusztult a Felvidékről Balfra hurcolt Gosztonyi Lajos, a Népszava neves újságírója, az illegális KMP tagja,²³ valamint Komlós Jenő újságíró és Szikla Bertalan tanár.²⁴

1945 márciusában a munkák újabb lendületet vettek, Balf-ra vend munkászászlóaljat is vezényeltek. A német alakulatok kötelékében március 6-án közel kétezren tartózkodtak a községben: beszállásolt a Volkssturm 1000 fővel, az SA 350 fővel, a Wehrmacht 200 fővel. A Stellungsbau és a Pionier-alakulat létszáma 326 főt tett ki.²⁵ Mégis, a Vörös Hadsereg közeleddével a Wehrmacht főparancsnoksága kénytelen volt elrendelni a terület kiürítését.

Március 27-től a kényszermunkásokat is készenlétbe helyezték, majd gyalogos oszlopaikat sorra indították nyugat felé. A tífusz lázában fetrengőket, a fagysérülteket és más betegeket ellátás, gyógyszer és élelem nélkül a számozott, ún. betegpajtákban hagyták. 31-én az egyik SS tábóri csendőr egység a visszamaradtak közül a járóképeseket, mintegy 185 embert a község széli ún. Teknő útra hajtott és egy páncélosárokban halomra lőtt.²⁶ A járóképteleneket sorsukra hagyták.

A Fertő tó északnyugati partján fekvő Donnerskirchenbe (Fertőfehéregyháza) és Purbachba (Feketeváros) 1944 december elejétől érkeztek nagyobb számban kényszermunkások. Útjuk egyes lengyel területekről, valamint Kassáról, Hegyeshalmon és Zurányon (Zurndorf) át vezetett a Stellungsbau fertőfehéregyházi táborába. A 60-70 méter hosszú és 6 méter széles pincében csupán földre szórt nád, és néhány rekvirált mosóteknő és vödör volt, mikor december végén 750 fős, korábbi fehér karszalagos magyar munkaszolgálatos kontingenst bezsúfolták.²⁷

A fertőfehéregyházi körzet erődítési szakaszának vezetője (Unterabschnittsleiter) Johann Ortlieb, helyettese Franz Weishappl építésvezető, a sánctörzs (Schanzstab) építéssávvezetője (Baustreifenleiter) Nikolaus Schorn volt. A munkatábort őrző, illetve a munkateljesítményt ellenőrző személyek közül különösen Schorn és Otto Seitz SA-legény léptek fel a magyar kényszermunkásokkal szemben igen erőszakos, bántalmazó módon, és sok ember halálát okozták.²⁸ A munkahelyek körül, Fertőfehéregyháza külterületén az őrség áldozatainak tetemei úton-útfélen ott heverték. Kivégzés járt bármilyen, az őrség által "büntetendőnek" tartott cselekedetért. Schorn minden megölt magyar zsidóért az őrségnek tíz cigaretta "jutalmat" ajánlott fel, de a pinceszálláson a munkából visszamaradt betegek helyi elgázosításával²⁹ is fenyegetőzött.

A fehéregyházi magyar foglyok helyzetében 1945 februárjában változás következett be. Schorn tífuszban megbetege-

dett, s február 8-án elvezényelték a vulkamenti táborból. Helyét Johann Fuchs töltötte be, a tábor létszáma háromszáz fő körül volt.³⁰ Ettől kezdve az ellátás javult. (Korábban a magyar, zsidó kényszer munkások hivatalosan a német állás-építő munkások élelmiszeradagjának egyharmadát kapták.) A gyógyszeres kezeléseket nyomán az elkülönítőként szolgált is-tállót is feloszlatták, a betegeknek nem kellett munkára ki-vonulniuk.

Az arcvonal közeledtével a tábor március 29-én kiürít-tették. Foglyait Mauthausen felé indították. A Feketeváros külterületén a felszabadulás után feltárt tömegsírokban több, mint félezer fogoly tetemét találták meg.³¹

A Soprontól nyolc kilométerre eső Fertőrákos bekötőút menti, egyutcás falu volt a negyvenes években. Északi kijára-tánál hatalmas mészkőfejtő található, itt az egyiptomi szik-lateplomokra emlékeztető óriási termek alakultak ki. A köz-ség Fertő-parti határait két-három kilométer szélességben nádasok övezték.

Fertőrákos természeti adottságai meghatározó szerepet játszottak 1944-1945. évi történetének alakulásában. Határá-ban a kő-, kavics- és homokbányák a katonai célú építkezések anyagát szolgáltatták. A külfejtéseken a Todt-szervezet nagy-számú kényszer munkást, hadifoglyokat, volt fővárosi munka-szolgálatosokat, de a közeli sopronkőhidai fegyintézetből őrizeteseket is dolgoztatott.

A fertőrákosi kőfejtőben az építkezés 1944 nyárutóján vett nagyobb lendületet. A cél bombabiztos lőszergyár és tárolóhely kiépítése volt. A közeli tóalmi strandfürdő épü-leteit az Organisation Bauleitung Fertőrákos-Kroisbach fog-lalta el. A helyi fogatos járműveket az OT-Oberbauleitung, illetve az OT-Einsatzkommando Südost-Sandstein rendelkezése alá vonták.³²

December első napjaiban Fertőrákos egyik állomása volt a budapesti Józsefvárosi pályaudvaron november 27. és 29. között bevagonírozott ún. védett századok kálváriájának. A munkatábor foglyainak zöme a fővárosból érkezett, de szerb és horvát munkásszázadok is robotoltak itt. A "szállásokul" gyakran oldalfalak nélküli szérűket, csűröket és rozszant pajtákát jelöltek ki. A túlzásúfolttság miatt akadt olyan paj-ta is, ahová a kényszer munkásokból száztízen³³ kerültek. A soproni kivagonírozást követően másfél hétig a volt 701/304. századdal a községben tartózkodott többek között Szerb Antal. Szállásként szolgáltak a határon túli Fertő-megyes irányába eső, utcarendszerben telepített papírmasé barakkok és földkunyhók is. Vérmérgezés végzett itt 1944 ka-rácsony táján Tamássi (Wagner) György költővel, íróval a hazai szociológiai kutatások egyik nagy ígéretével.³⁴

A kegyetlenségben versengő őrség tagjai (SA-, SS-legé-nyek, a teljesítményt felügyelő szudétanémet, majd bajor NSDAP-megbízottak, nyilas suhancok) állandó gumibofozással, puskatusütésekkel kényszerítették ki a bunker- és sáncépí-tést. Különösen nehéz volt a kőbányában, ahol szinte minden

munka kézi erővel folyt. A Fertőrákoson szolgált Dobi István önéletrajzában Fertőrákosot úgy jellemezte, mint "a legkeményebb és legkegyetlenebb munkahelyet Magyarországon", ahol a parancsnokok "minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a maguk körülményei között a rendelkezésükre álló minden szörnyű módszert és eszközt felhasználjanak ezeknek a szerencsétlen zsidóknak gyötrésére és pusztítására". A kényszermunkásoknak "nincs emberi formájuk (...) némelyiknek szinte már csak a szemében van élet".³⁵

Február elején a német hadsereg számára kiterjedt nád-kitermelés is indult a Fertő tó partjai mentén. A Karl Bauer cég rendelte munkához a szükséges munkaerőt részben a volt munkaszolgálatosokból, részben mozgósított polgári lakosokból fedezték: Sopron járás nyolc községét egyenként 50-50 fő kirendelésére kötelezték. A nádkitermelés március végéig tartott. A nád-, fa- és kőszállításához az OT Fertőrákos és Kópháza valamennyi fogatát igénybe vette. Emiatt is e községek földjei nagyrészt szántatlanok maradtak.³⁶

Februárban a Todt-szervezet 160, az SS 240 fővel állomásozott Fertőrákoson. Ott tartózkodott a 954/1. és a 954/2. magyar munkásszázad is.³⁷ Március 6-án a magyar katonai alakulatok 2150, az SS és az SA 347, a Todt-szervezet 144 fős létszámot jelentett. A kényszermunkások száma³⁸ megközelítőleg 1200-1400 főt tett ki.

Március 27-én megkezdődött Fertőrákos rendkívül erőszakos és gyors kiürítése. A munkaképtelen, menetelni nem tudó foglyok életét a németek kioltották. A gyalogmenetek 27-én és 28-án este indultak Mauthausen felé. Az állásépítés fertőrákosi áldozatainak száma négyszázra tehető. Kettőszáz-negyvenen az 1946 novemberi fertőrákosi exhumálás óta a fővárosi rákoskeresztúri temetőben nyugszanak, közülük százhatvanháromnak a kiléte ismeretlen.³⁹

A Fertő parti Hidegségen felállított állásépítő munkatáborról keveset tudunk. 1944 decemberéből csak annyit, hogy Prikoszovich Mihály, a kisközség jegyzője vitába került a Stellungsbau parancsnokságával az elhalt munkaszolgálatosok halotti anyakönyvezéséhez szükséges bejelentés elmulasztása miatt.⁴⁰

1945 január első napjaiban a 104/3. kiegészítő munkaszolgálatos század érkezett Hidegségre. 1944. december 5-e óta volt úton, mikor is tagjait a kassai téglagyárból nyolcvanötösével vagonokba vezényelték. Februárban a Stellungsbau 79 fős helyi személyi állományának rendelkezésében 1200 sáncmunkás⁴¹ volt, akiket a 108 házas község hatvan számozott pajtájában zsúfoltak össze. A flekkjárvány napról napra szedte áldozatait a hígított takarmányrépalén tartott, csontvázvá azott emberek között. A hidegségi jegyző jelentése szerint a pajtákban tartózkodó munkaszolgálatosok "már régebben betegedtek meg, általában tifuszban, s ott fekszenek, amíg meg nem halnak."⁴²

A magyar zsidó kényszermunkások mellett ukrán hadifoglyokat is dolgoztattak Hidegségen, ahol a 9/III. magyar

őrzészlőalj 2. és 3. százada állomásozott. (Az őrzészlőalj 1. százada a szomszédos Fertőhomokon szállásolt be.) Az őrszázadok - ugyancsak eltetvesedett - legénysége a község egyes kiürített istállóiban alakította ki körletét.

A tífusz megjelenését, majd terjedését járásszerte, kezdetben Hidegségen is titkolni igyekeztek. A tisztálkodási lehetőségek hiánya, a fertőzést megelőző intézkedések elmulasztása (még klórmész vagy oltott mész sem állt rendelkezésre), azonban a megbetegedéseket olyan méretűvé tette, hogy február 18-án a hidegségi jegyző községéből a munkaszolgálatosok kitelepítését kérte.⁴³

A március 2-i helyzetfelméréskor dr. Hagen német törzsorvos immár nyilvánosan beismerte, hogy Hidegségen "nagyobb számú" tífuszos megbetegedés fordult elő, s "a munkaszolgálatosok révén" áttérjedt a lakosságra⁴⁴ is. 6-án a két magyar őrszázad 144, a Stellungsbau 79, a Wehrmacht pedig 22 fővel⁴⁵ állomásozott Hidegségen. A kiütéses tífusz harminc polgári áldozattal⁴⁶ járt, a hidegségi állásépítő foglyok létszámáról, sorsáról többé nem adtak a magyar hatóságok jelentést.

A Hidegséghez tartozó Ilonamajor (Ilkamajor) kiürített istállóiba 1944. november elsején az SS hatszáz, a fővárosban munkaszolgálatra kötelezett és deportálásra szánt nőt telepített.⁴⁷ Napok alatt megtörtént a védvonalak kitűzése, és a terepen a "munkaerő bevetése". A budapesti nők német fegyveres őrség, valamint a november derekán a környékbeli falvakból bevonultatott magyar "zsidóörök" felügyeletével futóárkokat ástak, sáncoltak, páncélosakasztók földmunkáit végezték.

Mivel teljesítményük nem érte el az állásépítők igényelte szintet, és az Eichmann-stábnak sikerült a magyar fővárosban a Stellungsbau táborai számára megfelelő munkaerőre szert tennie, a keleti frontról visszavont munkaszolgálatosokkal váltották fel őket. December második felében - harkai és kóp-házi sorstársaikhoz hasonlóan - a majorban őrzött női foglyokat Ausztriába, feltehetően ugyancsak a Bécsújhely melletti Lichtenwörthbe szállították.⁴⁸

December végén Kassáról négyszáz férfi munkaszolgálatos érkezett Ilonamajorba, ezzel együtt a létszám 7-800 fővé tett ki.⁴⁹ Meneteltetésük idején "éleslövészet" miatt a hidegségi lakosoknak a német parancsnokság megtiltotta a községtől másfél kilométerre eső major megközelítését. 1945 január közepétől az Ilonamajor melletti erdőszélen több kényszermunkás csoport tagjainak életét oltották ki az SS-ek golyószórói. Mégis, február elején az újabb emberszállítmányokkal a deportált foglyok száma a majorban ezer fölé emelkedett.⁵⁰

Február 10. körül Ilonamajor helyi illetőségű lakosságát a németek Hidegségre telepítették, mivel a kidobolt hirtelmények szerint a németek éleslövészetei a major körzetében rendszeressé váltak. A majorhoz vezető utat német őrség zárta el. Az SS "éleslövészetek" - mint későbbiekben arra

fény derült - mind a még egészséges, mind a más táborokból ideszállított legyöngült, beteg foglyok sorainak ritkítását szolgálták. Naponta nyolc-tíz elerőtlenedett emberroncsot végeztek ki, "hogya a betegek létszáma minél gyorsabban lepadjon".⁵¹

Az SS-őrség Ilonamajori tetteit népbírósági vallomások nyomán sikerült feltárni. A szemtanúk olyan eseményeket fedtek fel, amelyek a tömeggyilkosságok kiterveltségét és kiterjedtségét bizonyították. Az SS Ilonamajori halálosztaga közreműködésével 1286 ember⁵² élete szakadt meg. A járóképes foglyokat őreik március végén gyalogmenetben Mauthausenbe vitték. A további emberirtó tervekről az SS távozása miatt üresen maradt két - tíz méter hosszú, négy-öt méter széles és két méter mély - gödör szolgált tanúsággul a felszabadulás után.

A Niederdonau Süd erődszakasz tábora:

Ágfalva közvetlen határmenti fekvése, jó vasúti összeköttetése már 1944 nyarán felkeltette a széttelepülésre kötelezett hadianyaggyártás figyelmét. Nagyobb épületeire a magyar hadianyaggyártás országos felügyelője, de német érdekeltségek is szemet vetettek. Az ágfalvi kényszermunkatábor foglyainak első csoportja Hegyeshalmon és Sopronon át 1944. december elején érkezett. A német erődépítők december 14-én "egyelőre 120 fővel" települtek Ágfalvára, az összes csűrökben 1200 zsidó munkást kívántak elhelyezni.⁵³ A sáncmunkások egyrésze megjárta Ukrajnát és a Kárpátokat. Korábban útépitésnél, fedezékásánál, lőszerszállításnál dolgoztak, vagy a trén lemaradozó lófogatú "vonatait" húzták-tolták a hágók és szorosok meredekein. Közbeeső állomás a kassai téglagyári gyűjtőtábor volt, kéthetes vonatkozás után érkeztek az Alpok aljára.

Az ágfalvi kényszermunkások zömét a magyar fővárosból hurcolták el, de hozzájuk csatolták a Felvidéken, Kárpátalja egyes településein valamilyen okból lefogottakat és behívottakat, valamint nagybányái kommunistákat is. A kassai 1200 fős kontingenst 50 fős csoportokra bontották, élükre az SA kijelölte egy-egy jupo került.⁵⁴ (Az őrség szóban nagyrészt csak a jupokkal, a foglyok közül kijelölt "zsidórendőrökkel" érintkezett.)

Hajnalonként a foglyok munkacsoportokban a pajtájukhoz legközelebb eső útszakaszra, az SA létszámellenőrzésére sorakoztak. A betegek is kötelesek voltak kiállni, de társaiknak a halottakat is a sorakozóhoz kellett vinniük. Elmaradhatatlan reggeli esemény volt a szélen álló foglyok szidalmazása, bántalmazása. Az ágfalvi anyakönyv szerint az első két munkaszolgálatos haláleset 1944. december 11-én történt: az egyiket "koponyán áthatoló lövési sérülés", a másikat "tüdőn áthatoló lövési sérülés" okozta. Az "Ágfalván elhunyt munkaszolgálatosokról" készült kimutatás (amely 581 halottat sorol fel) szerint december 11-én egy harmadik munkaszolgálatos is meghalt.⁵⁵

A kiütéses tífusz 1945. január végén már tombolt a le-
rongyolódott és kimerült, a tisztálkodást tartósan nélkülöz-
ni kénytelen emberek között. Február 8-án a német jelentés
120 tífuszos megbetegedésről⁵⁶ adott számot. A németek ekkor
kezdték meg (saját katonáik egészségére tekintettel) a fer-
tőző beteg kényszer munkások elkülönítését. A táborbeli "el-
különítés"; Lazarett vagy Schonung⁵⁷ a megbetegedett fog-
lyok teljes magára hagyását jelentette különálló pajtákban.

Február 20-án az állásépítő tábor foglyainak létszáma
még 685 főt⁵⁸ tett ki. A járványt "megelőző" német intézkedé-
sek hatástalanságát mutatja, hogy a települést 24-én teljes
zár alá kellett helyezni. A flekktífusz dühöngése még márci-
us 2-án is tartott. Ágfalvi foglyaként vesztette életét
Székely Tibor író, aki novelláival és "Nálunk nem szól a
lant" s "Vád nincs, csak ítélet" című regényeiben tett ké-
pességeiről tanúbizonyságot.⁵⁹ A tábor foglyai közt volt
Elek János riporter, a sáncmunkák áldozata lett február 8-
án 33 évesen Doros Ferenc fővárosi hírlapíró⁶⁰ is.

Március 6-án hat kisebb német egység állomásozott Ág-
falván. Állományukba 442 fő tartozott, ebből a Stellungsbau
személyzete 153, a Pionier Bataillon (utászok) egysége 71
főt tett ki. A sáncmunkások létszáma 600, az öt különböző
magyar alakulaté pedig 570 fő volt.⁶¹ A tábort március 20-a
és 26-a között ürítették ki.

Ágfalva községgyőzeje 1945. május 18-án jelentette,⁶²
hogy a községben "összesen 591 közmunkaszolgálatos halt meg,
ezek a németországi német párt politikai megbízottjainak
felügyelete alatt állottak". Az exhumálások⁶³ során azonban
820 fogoly holttestére találtak, közülük 224 áldozat személy-
azonossága ismeretlen maradt.

Megjegyezzük, hogy az állásépítő táborok függőségi vi-
szonyainak kérdésére - dokumentáció hiányában - még nincsen
megfelelő válasz. Feltételezhető, hogy Ágfalvához tartozott
a sopronbánfalvi tábor, illetve valamilyen alá-főlérendelt-
ségi viszony állt fenn köztük. Ugyanígy lehetett a balfi
és az ágfalvi tábor esetében is.

A három és félezer lakosú, Kópházától délre eső
Deutschkreutz (Sopronkeresztúr, régebben Németkeresztúr)
községet "fal" rendszerében erődnek szánták. A falu peremét
páncéloselhárító árkokkal és futóárkokkal építették ki, a
sáncmunkákon Leopold Banny kutatásai szerint 5000 keleti
munkás (Ostarbeiter), 2000 magyar zsidó, lengyelek, ukrá-
nok és 30 francia fogoly dolgozott.⁶⁴

1944 novemberében a hegyeshalmi halálmarsból Sopron-
keresztúrra is érkezett 1500 női deportált. A fővárosi lá-
nyok, asszonyok szállásul nyitott padlások szolgáltak, aho-
vá beesett a hó. Ha az ételosztási sorakozón a dermesztő
hidegben nem álltak kifogástalanul, a horogkeresztes őrség
ütötte-verte őket, de minden egyéb mondvacsinált "vétségért"
is. Egy fennmaradt névsor szerint decemberben 95 fő volt
a "fogyatékos".⁶⁵

A hegyeshalmi menetből Sopronkeresztúrra férfi deportáltakat is telepítettek a kastély használaton kívüli épületeibe. Az állásépítésnél dolgoztatták őket, az erődítésekhez anyagokat termeltek ki. A Bauleitung a beépíthető anyagok tekintetében nem volt válogatós: az Aunschluss után felszámolt zsidó közösség temetőjének sírköveit fedezékekhez és útlezárásokhoz használta fel.⁶⁶

1944 végéig a helyi sáncmunkák magyar áldozatainak száma elérte a 284-et. Sírjukra három évtized után, 1974-ben bukkantak Deutschkreutz határában.⁶⁷ Közöttük volt Berend László is, az ő elhalálozási helyét eladdig nem ismerték. Az 1944. december 21-én, 46 évesen elpusztított magyar költő és novellista után kevés mű maradt. 1940-ben kiadott kötetének címe: "Éjféli jajkiáltás" volt. A község területén 650 magyar zsidó deportált⁶⁸ végezte be életét.

A határmenti Harkán (1947 óta Magyarfalva) frontot járt munkásszázadok maradványai, a fővárosban 1944 októberében bevonultatott, valamint novemberben elfogott lányok, asszonyok dolgoztak. A nőket előzőleg az óbudai téglagyárban gyülekeztették, majd számos áldozatot követelő gyalogmenetben tették meg az utat Hegyeshalomba, illetve Zurányba.

December utolsó napjaiban a harkai tábor kényszermunkásainak száma elérte az 1800 főt.⁶⁹ Atisztálkodás huzamos hiánya miatt a foglyok rövid idő alatt eltetvesedtek, aminek következménye flekktífuszjárvány, a leromlás miatt pedig százak kínhalála volt. Állandósult az éhezés is. A napi büntetések közül a botozás volt Harkán a legelterjedtebb. A 25 botütés halált is jelenthetett. Előfordult, hogy a legyengült, kimerült fogoly a botozást követően nem tudott többé talpraállni. Ilyen körülmények között vesztette életét 1945. január 8-án negyvenévesen Nagy György,⁷⁰ egyike volt a magyar színjátszás elpusztított ígéreteinek. Harminchat évesen Harkán szenvedett ki Vándor Ervin újságíró,⁷¹ akinek írásai Bálint Endre néven jelentek meg a Társadalmi Szemlében és a kolozsvári Korunk című folyóiratban.

A higiéniai feltételek hiánya Harkán is súlyos következményekkel járt. Január közepére a kiütéses tífusz miatt a községet zár alá kellett helyezni. Az alispánhoz érkezett főszolgabírói jelentés arról adott számot, hogy január 22-én a munkatáborban 1733 férfi és 108 női munkaszolgálatost őriztek, közülük 119 tífuszgyanús volt.⁷² Az 1841 kényszermunkásból csupán az a nyolcvan; "akikkel a német hatóság állandóan érintkezésben van"⁷³ kapott a németek intézkedésére védőoltást. A tífusz áldozatait az egyik erdőrészen ásott gödrökben földeltették el.

Február 12-én a Sopron vidéki táborokból összesen 1068 tífuszos megbetegedést jeleztek. Ebből Harkáról 343 munkaszolgálatosét és két polgári lakosét.⁷⁴ 13-án az elhalt tífuszosok gödrébe hullottak között volt Vető Miklós is, aki régi, szervezett munkáscsaládból származott, a Népszavába írt. Az alig huszonhét éves költő hosszú és keserves bujdo-

sás után - miközben két társa életét vesztette - került a harkai munkatáborba.

A németek március 29-én elrendelték Harka kiürítését. A kitelepülésre kötelezett polgári lakosok mellett a még munkára fogható kényszermunkásokat a falu közepén sorakoztatták, majd útnak indították Mauthausen felé. Barabás Tibor író megemlékező visszaemlékezése⁷⁵ szerint a visszahagyott sáncmunkások március 31-én elrejtőztek, mivel már tudtak az SS balfi tömegmészárlásáról. A kivégzésük a kiürítés zűrzavarában elmaradt, de a harkai tábor foglyai közül hatszázötvenen⁷⁶ így sem érhettek meg az április 1-jei felszabadulást.

Kópházára miként Harkára, a fővárosban bevonultatott vagy elfogott nőket irányították. 1944. november 20-án érkeztek a nagyrészt horvátok lakta Kópháza számozott pajtáiba. A Stellungsbau azonnal sáncásásra fogta őket.⁷⁷ A kópházi foglyoknak a tábor fennállása első napjaiban csekély hideg élelmet osztottak, később kondérokban vittek a munkahelyekre "vízlevest". Bevonulás után a pajtákban kb. 4 dl tartalmatlan levest, a reggeli kivonulás előtt pedig 3 dl keserű feketekávéval kaptak. Kenyér nem mindennap járt; orvosi megállapítás volt, hogy a kópházi tábort "élelmezés" nem tartalmazott többet, mint napi 1200-1400 kalóriát.

A női munkaerő a nagyrészt hegyoldalban végzett nehéz földmunkákon Kópházán is mind alkalmatlanabbnak bizonyult. December 18-án ezerkétszáz sáncmunkásnőt⁷⁸ Harka-Kópháza vasútállomásról Ober-Eggendorfon át vagonokban Lichtenwörth-be szállítottak, egy másik csoportjukat (a betegpajta foglyait) feltehetően Sopronkeresztúrra irányították. Helyükbe mintegy ezer volt honvéd kiegészítő munkaszolgálatos férfi érkezett, majd 1945 januárban a munkatábor létszáma elérte az 1800 főt.⁷⁹

A kópházi sáncmunkásokat kora reggeltől esteledésig szakadatlanul dolgoztatták. A falutól több kilométeres távolságra a körvédelmi terepakadályokon és futóárkokon legalább két köbméter földet kellett kitermelniük naponta az erősen fagyott talajból. Feladataik közé tartozott az Ikvapatak tisztítása, partjainak szabályozása.⁸⁰ Az árokásás mindennapos keserveit az őrség kiagyalta büntetések tették teljessé. Hol ukránokkal verették a magyar foglyokat, hol kényszermunkás funkciókkal. Előfordult, hogy az SS-Wachtkommandant parancsára a tábor magyar őrparancsnoka vagy helyettese bontozás után egyes foglyokat "büntetésből" takaró és élelem megvonásával több napra jégverembe zárattott. Ezt kevesen éltek túl.

1945. január 17-től a felszabadulásig Kópházán robotolt dr. Csatkai Endre,⁸¹ aki korábban Nyugat-Magyarország és Burgenland kultúrtörténeti kutatásaiban jelentős munkásságot fejtett ki. A Kőszeg-Retteg-Szajol útvonalon teljesített munkaszolgálat után Érsekújvárról hurcolták a 103/303. kiegészítő munkásszázaddal az Ikva mentére. A kópházi tábor foglya volt dr. Mérei Gyula, a jeles történész-professzor is. Honti János,

a neves folklorista, mesekutató és irodalomtörténész harmincnégy évesen pusztult bele a sáncmunkás fogolylétbe, amikor már csak néhány nap választotta el a felszabadulástól.⁸²

Március elején 1374 német tartózkodott a községben, mivel az arcvonala közeledtével a Volkssturm is beszállásolt ezer, valamint a Pionier Abteilung 135 fővel.⁸³

28-29-én minden előzetes tervet félretéve a németek kiürítették Kópházát is. Az SS a még munkára fogható mintegy ezer foglyot gyalogmenetben útnak indította Mauthausen felé. Az állásépítés 620 fogoly életét⁸⁴ követelte Kópházán.

Nagyecsenken a 2600 kényszermunkást⁸⁵ 1944 novemberétől cukorgyári gépszínekbe, valamint barakkszállásból és pajtákból álló munkatáborba telepítették. Az SS kárpátukrán munkaszolgálatosokat - szerelvényük a nagyecsenki állomáson állt - és szovjet hadifoglyokat is bocsátott az állásépítő szervezet rendelkezésére. Az egykori cukorgyárban és az állomáson vasúti pályát építettek, futóárkokat, páncélosárkokat és torlaszokat is készítettek.

A nagyecsenki kényszermunkásokra is szinte biztos halál várt a megerőltető munka, az elégtelen élelmezés, az orvosi ellátás hiánya, valamint a német őrszemélyzet bestiális bánásmódja következtében. 1945. február 8-án Nagyecsenkről hatszáz tifuszos megbetegedést jelentettek.⁸⁶ 12-én az állásépítő táborokban 1068 tifuszos volt, ebből hatszáz változatlanul Nagyecsenken.⁸⁷ Két nap múlva dr. Hagen német törzsorvos szerint "Nagyecsenken 1200 zsidó közül 800 betegedett meg kiütéses tifuszgyanúsan, és ezek közül 18 meghalt". Az alispán 16-i feljegyzése⁸⁸ sem adott számot a helyzet javulásáról.

Február 17-én a soproni járás főszolgabírája közölte a jegyzői karral, hogy "a katonai parancsnokság alá tartozó zsidó munkaszolgálatosok a 3770/1940. Me. sz. rend. 3. § intézkedései alá vonhatók, s így azok halálesetét az illetékes katonai parancsnok tartozik a m. kir. honvédelmi miniszter úrnak bejelenteni, s halálesetet csak a honvédelmi miniszter rendelkezésére kell az anyakönyvbe bejegyezni". E "törvényes" lehetőség alapján Nagyecsenken is megszűnt (máskülönben is csak részben folyt, Fertőrákoson pedig egyáltalán nem) a sáncmunkás halálozások anyakönyvi bejegyzése; a nagyecsenki anyakönyvben 1945. február 25-ig nyolcszázhatvannégy⁸⁹ halottat regisztráltak.

A Vörös Hadsereg közeledése Sopron vármegye területén a vártnál is gyorsabb volt. A szovjet támadó ékek ereje arra mutatott, hogy Sopron vidéke átkarolható, és néhány erőteljes légi vagy földi tűzcsapás után menetből elfoglalható.⁹⁰ A hatóságok által a hirdetett "tervszerű" kiürítés emiatt gátját veszített meneküléssé vált. Március 27-28-án a nagyecsenki munkatábor is kiürítették. 30-án délután SS-katonák a gyalogmenetre képtelen foglyokat beteretltek szállásaikra, és sötétedéskor a barakkokat rájuk gyújtották. Egy részük kitört, őket az SS-ek fegyverei kaszálták le, a to-

vábbjutott, de elfogott menekülőket a volt répamosó gödrök-nél az SS-ek tarkón lötték. Az öldöklés 244 emberéletet követelt.⁹¹

Nagycenk másnap, március 31-én hajnalban szabadult fel. Az egykori cukorgyárat övező romok között összeégett emberi testek sora idézte a fasiszmus 1180 nagycenki áldozatát.⁹²

A Soprontól nyugatra, tizenhat kilométerre eső siegendorfi (Cinfalva) Patzenhoffer-cukorgyár területén, a szárító- és raktárhelyiségben 1100 főnyi magyar, kárpátaljai és román kényszermunkás⁹³ tartozott a munkatábor állományába. Őriztek a németek Cinfalván francia és szovjet hadifoglyokat is. A Todt-szervezet Schattendorf (Somfalva) és Cinfalva között tankelhárító- és futóárkokat, valamint úttorlaszokat építtetett, de vasúti pályaépítés is folyt a napi tizenkét órás munkaidőben.

A cinfalvi állásszakaszon dolgoztatottak nagy része megjárta a keleti frontot. Érsekújvárról, Kassáról, Pozsonyligetfalu környékéről és mosonmagyaróvári munkaszolgálat után, valamint Győrből és Sopronból irányították őket Cinfalvára, ahol az őrséget a Volkssturm és az SA adta. A cinfalvi kényszermunkát túlélő foglyok felszabadulás utáni vallomásai "túrhető" bánásmódról és szállásról, olykor a lakosság segítségéről is szóltak. Kivégzésekről és kínzásokról nem maradt fenn adat.⁹⁴

Mégis, a cinfalvi építési munkákon az esőtől, hótól védtelen emberek nagy számban szereztek fagyásokat és különböző sérüléseket. A reggeli feketevíz, a déli vagy esti krumplihéjleves nem fedezte a napi kalóriaszükséglet tört részét sem. A foglyok alkalmilag szerzett, takarmányként szolgáló szárított cukorrépa, répaszelet és szennyezett melasz fogyasztására kényszerültek. Bélhurut, kiütéses tífusz és végelgyengülés ritkította soraikat. A papírzsákban elföldelt kényszermunkások között volt 1945. március 25-én a 37 éves Vajda János újságíró, költő is, akinek cinfalvi halálára csak 1961-ben derült fény.⁹⁵

A Sopron város területén járt munkaszolgálatosokról alig maradt fenn dokumentum. Sopron inkább átmenő állomás, elosztópont volt, erre szolgáltak a város pozsonyi külvárosában található Lenk, és Steiner-féle téglagyárak egyes épületei, a sopronpusztai major, valamint a volt Jacobi-gyár és az épülőfélben levő egyetemi kollégium.⁹⁶ A soproni Déli pályaudvart pedig a Hegyeshalomból vagy a Felvidékről érkező emberszállítmányok fogadó- és elosztóhelyeként vették igénybe.

Munkaszolgálatosok soproni tartózkodására utalnak a nyilas razziák adatai, a vidéki munkatáborok felállításának előzményei,⁹⁷ az emberéleteket követelő fertőzések és járvány feltűnése. A munkaszolgálatos és más deportált, s továbbdeportálásra szánt foglyokat 1945 januárjában és februárjában a félig kész, nyílászárók nélküli egyetemi kollégiumból vagy a téglagyárakból indították nyugatra. Egyes csoportokat gyalogmenetben irányították a határon át Somfalvára

vagy Cinfalvára, másokat vasúton délre, Szombathelyen át az állásépítés Steiermark szakaszára, a Fehring körzetébe eső Rábasantmártonba (St. Martin an der Raab), Kistótlakra (Windisch-Minihof)⁹⁸ is.

Január 9-én Győről 113 munkaszolgálatos került Sopronba, őket leromlott állapotuk miatt a németek az erődítési munkákra nem vették át. A 13-i tiszti főorvosi jelentés szerint az eltetvesedett, "109 főből és 4 halottból álló zsidó-csoport" tagjai közül "mintegy 20 elmezavart, kb. ugyanennyi végelgyengülésben szenved". (Valószínűleg lengyel területről, Kassán át nyugatra irányított, leromlott és kimerült század maradék állománya volt.⁹⁹) 19-én újabb munkaszolgálatos csoportok érkeztek. Az eredetileg Hatvanban felállított 107/321. kisegítő munkásszázadot a Steiner József Gőztéglagyár üzemén kívüli körkemencéjében helyezték el. 484 embere útközben erősen eltetvesedett, aminek következményeként Sopronban halálos megbetegedések fordultak elő.¹⁰⁰

Ismeretlen számú munkaszolgálatos halála - bizonyítottan húsz soproni gyilkosság - fűződik Faragó Béla nevéhez.¹⁰¹ (Korábban SS-önkéntes, 1945 januárjáig Győrött a megyei Számonkérő Szék vezetőjének helyettese, majd a Sopron megyei felderítés parancsnoka volt.) Emberirtó tevékenysége odáig vezetett, hogy a soproni rendőrség bizalmas átiratban kérte, "ne dobáltassa a hullákat az Ikvába, mert lefolyása eltömődik, és a városi tűzoltóságnak rengeteg felesleges munkát ad a holttestek eltávolítására".¹⁰² Az 1946-ban - halálos ítélettel zárult - népbírósi eljárás folyamán a 24 éves volt "számonkérő" Faragó Béla a saját felelősségét elhárítandó Beregfy parancsára hivatkozott: "a szökött munkaszolgálatosokat fel kell koncolni."¹⁰³

1945. március 30-án este ért Sopronba munkaszolgálatosként Ascher Oszkár szín- és előadóművész. A Flandorffer utcai laktanya-komplexumba hajtották be, másnap pedig a laktanya börtönébe. Bajtársaival az SS-től rettegve a tucatnyi épület száz termében rejtőztek el, 31-én este felszabadultak.¹⁰⁴ A Komáromból Mauthausenbe, majd Gunskirchenbe menet közben a 101/334. kisegítő munkásszázaddal két napot töltött a soproni Steiner-téglagyárban Hegedűs Géza író. Ez a "Századkörlet" a város március 31-i felszabadulásig állt fenn. Itt vesztette a tífusztól életét Grätzer József, a magyar rejtvénykirály. A Sicc könyvek kitalálójaként ismerték és többek között a Színházi Élet terjedelmes rejtvényrovatát szerkesztette.¹⁰⁵

A Todt-szervezet 1944 november elején települt Sopronbánfalvára. A településen azonnal megnövelték a helyi fa- és kőanyag kitermelését és igénybe vették a fűrésztelepeket is. A fővárosban a századköteléktől és a "védelettség-től" megfosztott munkaszolgálatosok közül ezer fő Sopronból gyalogmenetben december 2-án este ért Sopronbánfalvára. Az első éjszakát az SS parancsára ötvenes csoportokban a szabadban - fegyverrel a főtér sarába kényszerítve - töltötték.¹⁰⁶

Másnap munkacsoportokra bontva, már hat kilométeres - később napi útvonaluk volt - hegyi gyalogutat követően fakitermelésre, rönkszállításra és deszkakészítésre osztották be őket. Rövidesen megindult az árokásás. A munkákra a foglyoktól általában elkülönítve december 5-étől kirendelték a község 16-60 év közötti összes férfait, a 18-50 év közötti összes nőket, valamint a lakosság fogatait.

A NSDAP politikai területi megbízottak szervezete állásépítő tábor pajták, fáskamrák, ólak és padlások együtteséből állt. A nyomorúságos szállásokra az ún. Blockmannok¹⁰⁷ (köztük a helyi Volksbund-szervezet német egyenruhát öltött, előzetesen titokban kiképzett helyi tagjai) felügyeltek. A németek december 2-án őrszolgálatot is felállítottak, ezt a kiürítésig kényszerrel működtették. A foglyok kezdetben még bírták az erdőirtó és kubikomunkát. Hetek alatt azonban a hajszától és a kiéhezettségtől rohamosan leromlottak. Az alpokaljai csontig hatoló szélben naponta kiizzadva és átfázva, tisztálkodást, pihenést és a vitaminhiánytól üszkösödő sebeik ellátását nélkülözve egymás után dőltek ki. Többen éjszakai "szállásukon"; nyitott pajtákban, az istállók, az ólak pusztá földjén fagytak meg. Volt olyan szakasz, melynek 57 tagjából március végéig hatan maradtak élve.¹⁰⁸

1945 január közepén a tábornak már napi 8-10 halottja volt. 16-án a Malomhegy utca 10. szám alatti Poropatic-héle hengermalomban 43 évesen áldozatul esett Vándor (Venetianer) Sándor, a hazai kóruskultúra egyik kiválósága.¹⁰⁹ Február 12-én Reiter László, az Amicus könyvkiadó alapítója, 49 éves grafikus és író,¹¹⁰ majd 22-én Jób Jenő 49 éves író¹¹¹ következett az elhalt kényszerszemlások sorában, akiket az ún. Kolostordomb oldalán ásott árokba temettek. (A győri püspökség fennhatósága alatt működött a kolostordombi karmelita zárda, amely nemcsak a bombázások elől adott százaknak menedéket, hanem lehetőséget nyújtott a kapcsolatteremtéshez, egyes foglyok menekítéséhez is.)

Sopronbánfalva egy része 1945 első hónapjaiban gyűjtőtáborul is szolgált. Szögesdrót kerítés mögött, de a helyi csendőrlaktanya pincéjében is különböző okokból letartóztatottakat, elfogott partizánokat (pl. Uszta Gyula néhány bajtársát), ellenállókat őriztek. Közöttük Dmitro Popovics kommunista vezetőt, a kárpátaljai kommunisták egy csoportját, akiknek a túlzásúfolt sopronkőhidai börtönben már nem jutott cella. A velük való bánásmód megegyezett a kényszerszemlásokéval.

Március 28-án Sopronbánfalván még építették a védővonalat. Kivonultatták az árokásástól mindinkább vonakodó polgári lakosságot is. Este a munkatábort felsorakoztatták, és a három és félszáznyi menetképes foglyot útnak indították a német birodalomba. A betegekét az SA-őrök kirendelt szekerekre rakatták, és a lábadozónak nevezett soproni téglagyárba vitették.¹¹² Másnap a német haderő aláaknáztatta a település egyes útjait, torlaszokat emeltetett, és légvédelmi üteget állított fel. A Vörös Hadsereg azonban Sopront nagy-

részt körülzárta, az ellenállás emiatt is értelmetlenné vált. A hátráló alakulatok rövid idő alatt elhagyták a Birodalmi Védőállás "sopronbánfalvi erőszakaszát", melynek négyhónapos építése 532 fogoly életébe került.¹¹³

A Niederdonau Süd védelmi szakaszon a Niederdonau és a Steiermark erődvonala kapcsolódása közelében Kőszegen dolgozott a legtöbb magyar kényszermunkás. Az 1944 novemberében indult állásépítés igen sok áldozatot követelt: a kőszegi munkatáborok emberveszteségét (a kőszegfalvi áldozatokkal együtt) az 1947-es exhumáláskor 2500-ban adták meg.¹¹⁴

Az állásépítési szervezet magasabb parancsnoksága Uberpullendorfba (Felsőpulya) települt. Kőszegi építésvezetősége 1944 november hónapban már működött. Településekor a németek középületet (polgári fiúiskola), ipari létesítményeket foglaltak le. Katonai barakképületeket állítottak össze, külön óvóhelyet építettek, valamint az erődítési munkához nagy mennyiségű bányafát, fenyőszerszfát vettek igénybe.¹¹⁵

Bizonyos, hogy november 28-án Kőszeg erdőgazdasága területén (az Alsóerdő, Ózkuői védkerület 2-es, 30-as tagjaiban) a Birodalmi Védőállás építetői nagyobb számban dolgoztattak magyar zsidókat.¹¹⁶ Fát termeltek ki és sáncoltak, a kitűzött védőárokhoz szálfákat, fiatal csemetéket, de 8-10 éves kőrisfákat is kivágattak karófának. Az erődítés kényszermunkásait feltehetőleg a november első felében Budapest-ről Hegyeshalomra hajtott gyalogmenetekből vezényelték Kőszegre.

A december 3-tól Kőszegre vonaton érkezett volt magyar munkaszolgálatosok közül 1500-1800 (egyes források szerint 4000) embert¹¹⁷ a Kőszeg városi gőztéglagyár épületeiben, pajtaiban és szárítóiban helyezték el, kisebb számban pedig a közeli Gyöngyös patakmenti Gulner malomban. Az 1944. évi 272. sz. anyakönyvi bejegyzés szerint az első kényszermunkás haláleset december 14-én történt a Gulner malomban, mikor Klein Aladár bankhivatalnok, 62 éves fővárosi lakos bélhurutban meghalt. A következő napokban egy 51 éves és egy 63 éves fogoly végezte be életét ugyanitt.

Ellentmondó adatok szólnak a munkaszolgálatosok másik csoportjáról. Létszámát 1500-tól 4000 főig becsülték,¹¹⁸ a németek a város túloldalán, a Kőszeg-alsó vasútállomás mellett épült Soproni és Kőszegi Polgári Serfőzdek R.T. háromemeletes épületébe és udvarán barakkokba, sátrakba telepítették. A húsz munkacsoportra osztott embereket a sörgyárban is rendkívül zsúfoltan szállásolták el. Ezenkívül több száz kényszermunkást helyeztek a kőszegi vasútállomás közelében, a Czeke József és Társa téglauzemben, amely a megbetegedettek gyűjtőhelyéül is szolgált. Összességében a "fal" kőszegi állásrendszerén robotoltak számára csak közvetett utalásaink vannak. Ilyen, hogy a december 11-i főszolgabírói határozat a Kőszegen indult munkálatoknál "cca. 8000 fő" részére utalt ki élelmiszert.¹¹⁹ (A nyolcezeres szám szerepelt Tolnai László emlékiratában is.)¹²⁰

Az állásépítő rabszolgamunkát kezdetben a hegyeshalmi gyalogmenetekből Kőszegre vezényelt magyar nőkkel is végeztették. Az első női transzportot a kőszegi sörgyár háromemeletes magtárszerű épületében helyezték el. De a Czeke téglagyárban is őriztek a hegyeshalmi deportálást megszenvedett nőket: a Budapestről vasúton szállított férfi foglyok érkezésekor már az oldalfal nélküli téglaszárítóknál, a szénporban feküdtek azok a lányok, asszonyok, akik erejüket vesztették. Az SS által "megbízott" fogoly orvos feladata a hullacédulák aláírása volt.¹²¹

A kőszegi munkatáborok feltöltéséig a nőket külső munkahelyeken, a sáncásznál is bevetették. A jeges talajvízben, az őszi csapadékkal borított mezőkön végzett munkáknál sokan szereztek fagyásokat, különféle sérüléseket, életfogytig tartó szenvedéssel járó betegségeket. Ismeretlen számú női foglyot szállásoltak a kőszegi Csepregi utcai fenyőmagpergető üzembe. (A magraktárt előzőleg honvédségi alakulat üritette ki, mert a helyiséget a lovak számára hidegnek találta.) Telepítettek lányokat, asszonyokat Kőszegfalvára is, ezeket december második felében vonaton a cseh határ menti Gmünd melletti koncentrációs táborba, később Bergen-Belsenbe vagy Theresienstadtba szállították.¹²² A Kőszegen visszamaradt zsidó nőket általában konyhai munkán, a kiürítés után pedig időlegesen Rohoncnál (Rechnitz) a sáncokon dolgoztatták.

A Czeke-téglagyárba "szállásolt" fővárosi zsidó nők és férfiak leromlott állapotuk miatt sáncmunkát nem bírtak végezni. A gyár tulajdonosa november 28-án beadványt intézett a kőszegi polgármesterhez arról, hogy "a beteg zsidók és nők a körkemence tetején, az úgynevezett ringen vannak elhelyezve, legnagyobb részük beteg és naponta hálnak meg a ringen".¹²³ Az akkor még működő téglagyárban 249 zsidó fogoly volt, közülük 178 bélhurutban vagy vérhasban szenvedett. A foglyok azonban továbbra is ellátatlanok maradtak, s folyamatosan pusztultak a gyengélkedők téglagyári gyűjtőhelyén; november 25-én kettő, 26-án négy, 28-án öt fő végezte be életét.¹²⁴

December negyedikétől a fővárosi, korábban "védett" századok tagjait SS és SA táborigazgatóság, valamint 14-16 éves, nyilas propagandától fertőzött fegyveres suhancok, olykor kirendelt diákleventék felügyelete alatt hajtották a sáncmunkára Kőszegen. A hajnali ébresztőre mindenkor hosszú létszámmellenőrzés, a hírhedt Appell következett. A náci koncentrációs táboroknak ezt a proceduráját követte a feketekávé kiosztása és a kivonulás munkára. A kíméletlen tempójú árokásás, fakitermelés és más erődítési munkák annyira legyengítették a még jó kondícióban levő embereket is, hogy hetek múltán csak meghalni vonszolták este vissza magukat nyomorúságos szállásaikra. A munkatábor fogoly főorvosa a négyhónapos állásépítés téglagyári halottainak számát 700-ban adta meg, akik - a 8-10 kivégzés áldozatain felül - "éhenhaltak, megfagytak, végelgyengülésben haltak meg."¹²⁵

1944 és 1945 fordulóján, feltehetően a nyomasztó munkaerőhiány következtében, a magyar zsidó foglyok újabb ezres csoportjait vezényelték a Harmadik Birodalomba. Ez történt Kőszegen is, ahol az elszállítás útvonalát és célját a németek és kiszolgálók - szokás szerint - az érintettek előtt eltitkolták. Nem tettek kivételt a m. kir. III. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj rendelkezésében állt, még magyar munkaszolgálat kötelékébe tartozott néhány századdal sem. Ezeket meglepetésszerűen február 5-én és 6-án indították a határon át, ahonnan Darkó századparancsnok és a keret 15-én érkezett vissza.¹²⁶ A rendkívül hiányos dokumentáció ellenére is valószínűsíthető, hogy ekként a magyar honvédség keretében nagyrészt megszűnt a kőszegi "közérdekű" munkaszolgálat. 1945 márciusában csak a kőszegi pótzászlóalj 5. százada végzett építési munkákat a HM főparancsnokság 11. osztályának parancsára.

A sáncmunka kőszegi történetének jelentős része az egykori kőszegi sörgyárhoz kötődik. A "sörgyári" magyar kényszermunkások eredeti létszáma 3500-4000 főre tehető.¹²⁷ Közöttük mindössze száz nő volt, őket konyhai személyzetként hagyták vissza. A sörgyárat az állásépítés céljaira fokozatosan vehették igénybe, mivel az ide zsúfolt emberek egy része előzőleg kőszegi pajtákban, fészerekben "lakott". A sörgyár épületébe decemberben rendelték át őket.

December utolsó napjaiban a sörgyár udvarán a németek a magyar kényszermunkásokat huszonötösével furnérlemezekből épített blokkokban, valamint ún. finn barakkokban helyezték el. A félgömb alakú, préselt papírból készült szálláshelyek, - mint a fabarakk - vajmi kevés védelmet nyújtottak a hideg és a csapadék ellen. A tisztálkodás lehetőségétől elzárt, eltetvesedett emberek az esti répaleves után fűtés és világítás nélkül a legnagyobb zsúfoltságban a puszta földre szórt nedves szalmatörekre feküdtek.

Ilyen körülmények között az általános kimerültség, az éhezés, a kiterjedt fagyások, különféle fertőzések és ödémák, valamint az SA-őrség parancsnokának (Wachtführer) a különös kegyetlensége¹²⁸ volt a szaporodó halálozások oka. Az emberek gyengülésével együtt járt a teljesítmények csökkenése, ami a munkavezetők dühét váltotta ki, és a foglyok fokozott ütlegetéséhez vezetett. Voltak, akik idegileg is összeomlottak. S amikor a nyomorúság a bajtársiasság alapjait is elmosta, a lelkiertő s az összetartás elvesztése többeket az enyészet útjára sodort.

A kőszegi kényszermunka körülményei is bizonyítják, hogy az 1944-1945. évi erődítési robot a német birodalom határainak tervezett védelmén kívül az emberek agyondolgoztatása, tudatos pusztítása útján a náci fajmítosz eszményeinek gyakorlati érvényesítését szolgálta. A "megsemmisítés munkával" (Ausrottung durch Arbeit) elemei a Birodalmi Véddőállás kőszegi építéstörténetében meghatározó erővel jutottak érvényre, s ezek életét, egészségét követelték. Kőszegen halt meg 49 évesen Friss Endre költő, akinek ver-

seiben a társtalanság, a városi magány szólalt meg. A kiürítés után elpusztultkőszegi foglyok között volt K. Havas Géza, a kiváló szocialista publicista, és Ney Dávid operaénekes (őt a "fajvédelem" 1939-ben lekényszerítette az Operaház színpadáról, mauthauseni halála valószínűsíthető). A kőszegi sánck munkák páriáinak sorsában osztozott Vészi Endre. A kálváriát túlélő író a felszabadulás utáni alkotásaiban maradóan megörökítette a kényszermunka emberi tragédiáit, Kőszegről őrzött személyes tapasztalatait.

1945 márciusában a háborús építés és rombolás egyidejűleg jelent meg Kőszegen. Bár az antifasiszta szövetségesek légierejének támadásai eladdig elkerülték a várost, a polgári fiúiskola Várkör 37. sz. alatti épületébe települt OT-építésvezetőség (Bauleitung) újabb óvóhely építéséhez kezdett. A környéket átszabdalo erődítés továbbfejlesztése is megfigyelhető. A Kőszeghez vezető utak mentén feszített munka folyt annak érdekében, hogy a helyi adottságok legteljesebb kihasználásával az Írottkő alján fekvő védelmi szakasznál is megátolják a Vörös Hadsereg áthaladását, elrekeszeljék a birodalom bejáratát. Az erdőirtáson a zsidó kényszermunkásokon felül 320 fő s ruszin katonai munkásszázad is dolgozott.

A todtisták és az állásépítés funkcionáriusai ekkor már nem mertek a teljesen eltetvesedett, furunkulóztól és fagyásoktól gennyező foglyok közelébe menni. A kiadott munkák korábbi figyelmes és aprólékos ellenőrzése emiatt nagyrészt megszűnt, vele a napi verések is. Az ellátás viszont tovább rosszabbodott: a silány ételt romlott olajjal főzték, s ez újabb megbetegedésekkel járt.¹²⁹

A "tavaszi ébredés" fedőnév alatt indított dunántúli német offenzíva összeomlásával, a Vörös Hadsereg előrenyomulásával összefüggésben március 22. után megindult a kőszegi munkatábor kiürítése. A kényszermunkások oszlopait a határ felé indították, s megkezdtek a sörgyári munkatábor barakkjainak bontását. A kiürítés folyamán (valószínűleg előzőleg is két-három alkalommal)¹³⁰ a legbetegebb foglyokat gázzal ölték meg.

A gázzal gyilkolás kőszegi gyakorlata egyedülálló volt az állásépítés történetében. Megvalósítása Bauer lágerparancsnok¹³¹ nevéhez fűződik. Bauer mint SS-Oberscharführer (vagy Obersturmführer) ismerhette a német koncentrációs táborok valamelyikéből az elgázosítás többféle változatát. Kőszegen takarókkal fedette és a rések betömésével is légmentesen lezáratta azokat a sörgyári barakkokat, ahová a selektált foglyokat behordatta. A bepermetezett vagy tartályokból a belső térbe engedett gáz a jobbra magatehetetlen emberek lassú halálát okozta. A kőszegi kezdetleges gázkamrának túlélői is voltak: ezek a barakk kiürítésekor golyót kaptak. A kiürítéskor 72-94 nagybeteg fogollyal végeztek így.¹³²

1945. március 23. és 25. között a kiürítés felgyorsult, az utolsó fogolycsoportok 27-én reggel hagyták el a várost. Több menetoszlopot délnyugatnak, a Steiermark Nord erődvonal

építéssávjaira vezényeltek. Egyes csoportokat vasúton indítottak útnak, közülük százak a további napokban is erősítési munkákat végeztek, míg a Vörös Hadsereg közeledtére a területet ki nem ürítették. A volt kőszegi sáncmunkások nagyobb része azonban - a rohonci és az eisenzerzi vérfürdőn át - átlagosan három hét alatt gyalog tette meg az utat Mauthausenig vagy Gunskirchenig.

V.

MAGYAR KÉNYSZERMUNKÁSOK A STEIERMARK NORD ERŐDSZAKASZON

A Steiermark-erődvonala (Linie-Steiermark) kiépítését a katonai szakértők a 884 méter magas Írottktól déli irányba a Dráváig tervezték. A Steiermark-erődvonala két részből: az északi (Nord) és a déli (Süd) erőszakaszból állt. A Délkeleti Fal ilyen méretű kiterjesztése azonban több akadályba ütközött, papíron maradt. A déli erőszakaszon a partizánvékenység miatt csak támaszpont jellegű állások jöttek létre.¹

Bár az erődvonala kiépítéséről teljes dokumentáció nem áll rendelkezésre, a következőkben megkíséreljük az építés egyes munkálatait a Volkssturm riasztási tervei szerinti szakaszokon követni, különös tekintettel a magyar munkaszolgálatosok bevetésére. A riasztási tervben az északi erőszakasz hat védelmi szakaszra: a Rechnitz (Rohonc), Kochfisch (Gyepűfüzes), Güssing (Németújvár), Lafnitztal (Lapincs völgye), Raabtal (Rába völgye) és Kalch (Mészvölgy) szakaszra tagolódott. A földrajzi adottságoknak megfelelően jelentős része - a rohonci, a gyepűfüzesi, a németújvári és a Lapincs völgyi építési szakaszon - magyar területre esett. Az erőszakaszon bevetett magyar munkaszolgálatosok, deportáltak nyomát északról délre haladva követjük, a mai magyar-osztrák-jugoszláv hármashatár térségéig.

A Délkeleti Fal stájerországi erődvonala munkálatainál a németek tízezres tömegben dolgoztattak különböző nemzeti-ségű hadifoglyokat, ún. keleti munkásokat, deportált foglyokként a korábbi magyar kiegészítő munkaszolgálatos századok németeknek átadott legénységét és más magyar zsidó deportáltakat. A nyilasok által összeterezt, németek rabszolgáinak szánt magyar zsidó csoportokat leginkább Szombathelyen vagy Körmenden "készítették elő" az átadásra. A körmendi nyilas-házban az állásépítésre küldendő csoportok, munkaszolgálatos századok tagjait módszeresen mindenükből kifosztották. Az átkutatáskor mindenkitől elkobozták a személyi okmányaikat is, összetépték a magyar zsoldkönyveket, a fényképeket, leveleket.² Az ily módon is hazátlanná, személytelenné tett emberek súlyos bántalmazása általános volt.

A Steiermark Észak erőszakasz magyar robotosai nemhogy név, de még szám szerint sem kerültek nyilvántartásba. Soruk alakulásáról dokumentáció alig maradt fenn, emiatt is az állásépítés magyar vonatkozásainak feltárása nagy nehézségekbe ütközik. A deportált magyarok német őrizet alatt, általában birodalmi területen települt állásépítő parancs-

nokságok alárendeltségében robotoltak. Az Észak erődszakaszt kiterjedt mélységi tagolódásban építették, a munkáknál eltérően itt nem a tartósan telepített munkatáborok rendszere (bár néhány állandó tábor is létezett), hanem a foglyok gyakori mozgatása, a különböző építéssávokra (Baustreifen) való vezénylése volt a jellemző. Esetenként csak az 1945. és 1946. évi osztrák csendőri jelentések, népbírószági eljárások aktái idézik fel a történetek néhány bizonyítható mozzanatát.

Az Írottkő és Bozsok között főként magyar zsidó kényszermunkásokkal sáncoltak. A bozsoki munkatábor foglyai fátörzseket termeltek ki, valamint a községtől északnyugatra kitűzött vonalon, 2-3 soros mélységben futóárkokat, Cák-Kőszegszerdahely-Bozsok között pedig harckocsiárkokat készítettek. A mély árkok a településeket összekötő kocsuiút nyomvonalát követték, tőle 100-400 méteres távolságban. A védvonal Bozsok és Bucsu község között az Arany-patak vonalában 300-600 méter távolságban haladt, majd Bucsu és az államhatár mentén ért Nagynarda nyugati térségébe. Ettől délre a Nagynarda-Felsőcsatár vonalban a határ, majd a Vashegy (415 méter) képezte az állás vonalát. A Felsőcsatár felé eső részt futóárkok, fedett bunkerek, tüzérségi útegek helyeinek kiépítésével erősítették meg. A Vashegy déli, Vaskeresztes község felé eső részén 2-3 soros mélységben lövészárkokat mélyítettek a földbe.³

Vas megye területén a Rába partjai védelmi erősítésén és repülőterek kialakításánál is dolgoztattak munkaszolgálatosokat. 1944. szeptember 30-án Pápócon a gazdák istállóiba, kamráiba szállásolták be a 8322. munkásszázadot. Román és ruszin nemzetiségű legénysége négy hónapon át pihenőnap nélkül repülőteret épített. Ismeretlen hadrendi számú zsidó munkaszolgálatos század dolgozott 1944 novemberében Kemenesmagasiban 130, Szergényben 120, a 8322. munkásszázad Kenyeriben 243 főnyi állománnyal. A XI. kmsz pótzászlóalj Celldömölkről 63 főt jelentett, tevékenységük ismeretlen. A körmenémetújvári járás területén Nadasdon 726 ruszin, Molnászezsödön 1100 magyar, horvát és vend munkaszolgálatos tartózkodott.⁴

A bozsoki munkatábor foglyait a Stellungsbau az ún. Rákóczi-uradalomban pajtákban és pincékben, valamint a hombárban szállásolta el. Az első munkaosztagok a hegyeshalmi gyalogmenetek után Kőszegre, illetve Bozsokra vezényelt fővárosi zsidó nőkből és idősebb férfiaktól kerültek ki, majd a volt "védett" századokból irányítottak csoportokat Bozsokra.

A munkatábor fogoly orvosának 1945-ben kelt visszaemlékezése szerint a bozsoki foglyok száma nyolcszázat tett ki.⁵ A téli hónapokban az emberek a hiányos táplálkozástól, a fagyásoktól, legyengüléstől és üszkösödő sebeiktől szenvedtek a legtöbbit. A szudétanémet Ortskommandant a betegektől megvonta az élelmet, naponta mindössze két deci "feketét" kaphattak a hóban mezítláb tartott Appell után. A bozsoki állásépítés a munka 1945 március végi leállításáig 276 emberéle-

tet követelt, majd a kiürítéskor a németek 39 menetképtelen fogollyal végeztek. Ugyancsak korábbi "védett" századok tagjainak maradékaiból alakított munkacsoportot dolgoztattak a védvonal építésén a közeli Fútelekpuszta majorjában. Létszáma nem ismeretes, tagjait a kiürítést követően Mauthausenba, majd Gunkirchenbe gyalogoltatták.

Kilencszázan érkeztek Búcsú község határába 1944. december 6-án a fővárosból november 29-én indított, majd Kőszegre szállított volt munkaszolgálatos századok tagjaiból.⁶ A munkatábort a településen kívüli istállóknban, szénapajtkában állították fel, a búcsúi foglyok a tábortól 10-12 kilométeres távolságra futóárkokat ástak, fedezéket építettek a Todt-szervezet rendelkezései szerint. Munkájuk ellenértéke a reggelenként osztott két deci meleg folyadék és a robot utáni híg főzelék vagy leves volt. Maga Búcsú község a foglyok számára tilalmas terület volt. Amelyik fogoly kínzó éhétől úzve élelemért megkísérelt a községbe belépni, azt a Hitlerjugend fegyveresei lelőtték.⁷

A Búcsú melletti munkatáborból 1945 februárban elvezényeltek munkaoszttagokat, Kőszegről pedig helyükbe újabb csoportok érkeztek. A tábor kiürítése március 23. és 27. között történt. Előzőleg a maródiak egy csoportját Kőszegre, a munkaképes foglyokat pedig a kiürítési parancs alapján (egyes adatok szerint 35 beteget is) Rohoncra irányították.⁸

A Birodalmi Védőállás építésére parancsolt magyar női és férfi fogolycsoportok, eredetileg kiegészítő munkaszolgálatos századok számára Szombathely főként átmenő- vagy átadó-állomásként vált ismertté. Több munkaszolgálatos szakszázadot utaztatott a Todt-szervezet alárendeltségében a német vasúti parancsnokság a Szombathelyt Sopronnal összekötő vasúti vonalon 1944 október és 1945 március között. Feladatuk a súlyos üzemanyagiánnyal küszködő Wehrmacht hadiszállításaihoz szükséges vasútvonalak és műtárgyak légi támadások utáni helyreállítása, a vasúti forgalom haladéktalan újraindításában való közreműködés volt.⁹

A németeknek 1944 november első felében átadott zsidó munkaszolgálatos századok közül szombathelyi állomáshelyéről a 103/301. kiegészítő munkaszolgálatos század november 2-án indult Hegyeshalomba. Innen vasúton Flossenbürgbe, majd Nürnberg mellé földalatti repülőgépgyár építésére került. Az emberfaló robot túlélőit később Dachaubá, majd kiürítéskor Tirolba szállították. Ugyancsak Flossenbürgbe parancsolták a németek Szombathelyről az addigi 101/304. kiegészítő munkásszázadot.

1944 őszén a németeknek való átadás "előkészítése" Szombathelyen a körmendi nyilasházban alkalmazott módszerekkel a vasútállomás környékén, honvédségi célokra igénybe vett középületekben történt. Decemberben a Todt-szervezet kezére adták a szombathelyi repülőtéren foglalkoztatott magyar zsidó munkaszolgálatosokat, útjuk Buchenwaldba vezetett. Ismeretlen hadrendi számú magyar munkaszolgálatos század érkezett november 28-án Szombathelyről Sachsenhausenba, a to-

vábbiakban a Heinkel művekben dolgoztak.¹⁰ Zsidó magyarok csoportját indították Szombathelyről karácsony körül Ravensbrückbe (amely egyébként női láger volt), később munkáosztagokban (Aussenkommando) végeztek munkát.¹¹ Szombathelyen maradtak viszont azok a magyar munkaszolgálatosok, akiket a lovassági laktanyába helyeztek el, és a város környékén árkokat ástak.

Szombathelyről a Vörös Hadsereg érkezete előtti napokig indítottak magyar erődítési munkásokat a Birodalmi Védőállás építésére, az utolsó hetekben leginkább a Rába völgyébe. 1945 február hónapig a Szombathely melletti Táplánszentkereszt községben állomásozott a 109. és 110. vasútépítő munkásszázad (VÉP), majd mindkét alakulat távozott. A 110. VÉP 118 fős állománnyal Szentkriályra települt.¹²

Az írottak lábánál, a Rohonc környéki állásépítés magyar vonatkozásai 1945 márciusáig ismeretlenek. Az állásépítés vezetőségének székhelye a rohonci Batthyány-kastélyban volt. A kiterjedt és alszakaszokra bontott (Burg, Rechnitz I.: parancsnok Franz Podezin Ortsgruppenführer; Rechnitz II.: parancsnok Josef Muralter), Szombathelytől alig 30 kilométerre, osztrák földre eső állásépítésen többek között francia és görög hadifoglyokat, balkáni menekülteket, szerb muzulmánokat, nagyobb számban ún. keleti munkásokat és magyar zsidó kényszermunkásokat is dolgoztattak. Az idegen munkaerő tucatnyi nációból került ki, létszáma elérte a 3000-5000 főt.¹³

1945. március 23-24-én a kőszegi állásépítő munkatábor fokozatos kiürítése idején SA-őrízet alatt mintegy ezer magyar zsidót vasúton Rohoncon át a Burg (Pinkaóvár) alszakaszra szállítottak. Pinkaóváron a németek megállapították, hogy a kőszegi szállítmányban 200-250 főnyi munkaképtelen ember van, ezeket a NSDAP felsőőri (Oberwart) körzetvezetősége visszaszállította. Az eltetvesedett, piszkos és zömmel erejüket vesztett emberek március 24-én este hat óra után értek a rohonci pályaudvarra. Egy részük alig bírta elhagyni a vagon, kiszállítás előtt vagy közben három ember a kimerültségtől meghalt.¹⁴

Ezen az estén a rohonci kastélyban a NSDAP funkcionáriusai, az állásépítés helyi és környékbeli vezetői, SA- és rendőrtisztek összesen 40-50 főnyi csoportja Batthyány gróf és felesége vendégeként zenés-táncos összejövetelen vett részt. Az esti mulatság egyik résztvevője, Josef Muralter időközben rendelkezett a kőszegi betegek sorsáról. Parancsára a menetképtelen magyar zsidókat hét fordulóval SA-kísérettel tehergépkocsin a rohonci ún. svájci major keresztcsúrijébe szállították. Podezin Ortsgruppenführer pedig a vendégsereg 14-15 tagját kihívatra utasítást adott, hogy közre kell működniük a likvidálásukban.

Az éjfélel parancskiadást lőszerosztás követte. Majd a csoport egy mezősegre vonult, ahol a szállásaikról este ki-rendelt magyar kényszermunkások L alakú sáncot ástak.¹⁵ A bécsi államügyészség 1947. évi rekonstrukciója szerint a

továbbiakban a keresztcsőrnel őrzött, álmukból felkeltett betegeknek le kellett vetközniük, ezután a kastélyból érkezett nácik ötvenesével tarkólvéssel - de más módon, pl. halálos ütésekkel is - kioltották életüket. A késő éjszakai öldök-
lést két-három ember élte túl.¹⁶

A legyilkoltakat másnap az éjszakai "árokásáshoz" kivonultatott magyar kényszermunkásokkal földeltették el, velük rakatták teherautóra leöldösött bajtársaik levetett ruhadarbjait, szerelvényeit is. A rakomány átválogatása után a használhatatlan holmikat elégették. Mikor a következő menet-csoportok e mezősegre értek, a megásott földdarab környékén "vérnyomok, húscafatok, elszórt gyűrött fényképek és iratok heverték mindenfelé".¹⁷ Rohoncon vesztette életét március 26-án negyvenhárom évesen Fenyő László költő, akit korábban Budapest költőjeként ismertek, és nyolc verseskötettel gyarapította a magyar irodalmat.¹⁸

A rohonci védelmi szakasz Schachendorfon (Csajta) és Schandorfon (Csém) is dolgoztak magyar munkaszolgálatosok. A csajtai munkatáborba (parancsnoka Neuss (Neiss) rokkant százados) 1945 januárjában háromezer fogoly tartozott.¹⁹ A tábor körzetét nagyrészt horvát SS-ek őrizték, a foglyokat kezdetben az uradalom magtárába szállásolták, ahol nagy szűfolttságtól szenvedtek. A bánásmód (a szokásos szidalmazásoktól és verésektől eltekintve) és az élelmezés a többi állásépítő munkatáborhoz viszonyítva elviselhetőbbnek bizonyult. Alkalmilag lehetőség nyílt a lakosságtól némi pótélelem beszerzésére is, ami a túlélés egyik fontos esélye volt.

A csajtai lágerben február második felében a foglyokat szelektálták. Az egészségesnek, még tartósan munkaképesnek talált kényszermunkásokból a németek csoportokat állítottak össze. Ezeket Bécsen át Dachauba irányították, majd lőszergyárban dolgoztatták.

Szombathely 1945. március 29-i elestének hírére a riadó-készültség után a kiürítés igen gyorsan ment végbe. Záróakkordjaként német SS-osztag vette át a beteg kényszermunkások "őrizetét" - a "likvidálással" való folytatás azonban Csajtán a szovjet tűzéréség közelítő belövései miatt elmaradt. A teljes kiürítéskor négyszáz beteg fogoly maradt hátra.²⁰ Néhányuk - feltehetően a nácik szándékolta továbbhurcolás vagy a kivégzés elől - olyan bűvőhelyen keresett menedéket, ahonnan később élve kijutni nem tudott. Ezekre a csajtai foglyokra a harcok utáni eltakarítási munkák folyamán találtak, szinte mumifikált állapotban.²¹

A horvát SS-ek őrizte csémi munkatábor 750 magyar foglyát egy használaton kívüli pincében helyezték el.²² Napi munkájuk pánccelosárkok, fedezékek ásása volt. A magyar munkaszolgálatból "elbocsátott" zsidó férfiak főként Szombathelyről kerültek a határszéli Csémbe állásépítésre, majd az 1945. április 1-jei kiürítés után Grácon, Bruck an der Muron át Mauthausenba.

A Csémmel szomszédos, a Tauchen-patak partján fekvő Hammersdorfbán (Sámfalva) dolgoztatták 1945 februárban és

márciusban a Kőszegről indított, majd a 415 méter magas Eisenberg (Vashegy) lábánál levő Pinkaóváron a Todt-szervezet rendelkezésére bocsátott volt III/5. kiegészítő munkaszolgálatos századot. A Königsberg (Királyhegy) oldalában a 60-100 magyar kényszermunkást horvát SS-ek őrizték. A sámfalvi táborn 1945. március 27-28-án evakuálták.

A gyepüfúzesi védelmi szakaszon a Pinka völgyében közvetlenül a magyar határnál fekvő Deutsch-Schützen (Németlövő) környékén 1945-ben - az évszázados hagyományoktól eltérően - nem a nyugatról, hanem a keletről várható támadással szemben erősítették. Az állásépítésen februárban és márciusban kirendelt polgári lakosok, valamint magyar zsidó fogoly férfiak dolgoztak. Az SA őrizetében tartott magyar kényszermunkások között tucatnyian akadtak, akik a nyilas terror gyötrelmei elől "önkéntes jelentkezés" útján kerültek a győri Budai úti gyűjtőtáborból Szombathelyre, majd a német-magyar határ erősítésére.

1945 márciusában a Fertőrákosról, Szombathelyről Németlövőre parancsolt magyar kényszermunkásokkal együtt az építéssávon dolgozó magyarok száma elérte a 400-500 főt.²³ A Vörös Hadsereg közeledtekor a foglyok egy részét a németek kényesrosztás után "új munkahelyre" indították útnak. A kiűrités első fokozatának idején az SA-őrség hajnalban dezertált, a visszamaradt 210 főnyi magyar zsidó foglyot a mariadorfi (Máriafalva) Hitlerjugend kilenc - nagyrészt középiskolás - tagja vigyázta. Alfred Weber 25 éves Hitlerjugend-Bannführer (osztagvezető) parancsára az "ifjú hitleristák" és a Wiking SS-hadosztály helyszínre érkezett három katonája hatvan magyar zsidót géppisztolyokkal az árokba lőtt.²⁴

1945 február és március hónapban magyar sáncsók tartózkodtak az egyik Pinka-parti kistelepülésen, Eberauban (Monyorókerék) is. Előzőleg munkaszolgálatosok voltak, és a legkülönbözőbb hadművelleti területekről 1945 elején Körmenre vagy Szombathelyre vezényelték őket. Itt estek át a Szálasi-hadseregből való "leszerelésen", amely módszeres kifosztásból, ütlegek sorozatából állt.

A monyorókeréki építéssávbán márciusban egy - az arcvoalról visszavont - magyar egyenruhás katonai munkásszázad, valamint nagyszámban ún. keleti munkás ukrán nő és férfi is dolgozott. A magyar foglyok napi munkaideje 12 órát tett ki. A kiszabott munka elvégzése esetén minimális ellátásban részesültek, súlyos bántalmazásokra, náci kegyetlenkedésekre ehelyütt nem került sor. A monyorókeréki magyar foglyokat március 29-én felsorakoztatták és SA-kísérettel gyalogmenetben Mauthausenba indították.²⁵

A Pinka völgyében, a történelmi Weinstrasse (Bor út) mentén fekvő Gaas (Pinkakertes) az 1945 márciusi kiűrités kezdeti napjaiban az állásépítés magyar foglyai útvonalába esett. Pinkakertestől délre - ahol ma a Kulmer-erdő magaslatán található Dél-Burgenland legjelentősebb Mária búcsújáró helye Maria Weinberg - magyar állásépítő foglyokat hajtottak Hitlerjugend-kísérettel a templom előtt a közeli

Heiligenbrunn (Szentkút) irányába. Az első áldozatot közvetlenül a búcsújáró templomhoz vezető úton lőtték le a Hitlerjugend-tagok, a másodikat kissé később - éppen ünnepre szólító harangszó idején - terítették le. Több kimerült és elgyengült társuk számára a Heiligenbrunn-majorság volt a végállomás.²⁶

A németújvári védelmi szakasz központjába eső Strémben 1945 februárban SA- és Todt-felügyelet alatt dolgoztak magyar kényszermunkások. Hatszázukat egy magtárba szállásolták, munkájuk harckocsiárkok földjének kitermeléséből, bunkerek, fedezékek, állások építéséből állt. Reggel üres feketekávést kaptak, délben a munkahelyen krumpli- vagy marharépa-levest, este kenyeret és egy "Zulage" margarin vagy lekvárdarabkát.

Kivégzések főleg a szigorúan tiltott pótélelemszerzés, a helyi lakossággal való kapcsolatkeresés miatt történtek. Többször előfordult, hogy a németek leendő áldozatukkal megásatták saját sírját.²⁷ Strémben 1985-ben nyolcvan volt állásépítő fogoly maradványait exhumálták, a koponyák egy részén fejlövés nyomait találták.²⁸

1945. március 25-én egy magyar zsidócsoporthoz kellett volna Reinersdorfba (Zsámánd) Strémen át érkeznie, hogy az ottani munkásokat felváltsák. Számukat a Strém és Szentkút közötti úton az őrség lövésekkel apasztotta; néhány gyilkost a gráci tartományi bíróság 1948-ban vont felelősségre. Ugyancsak magyar zsidókból álló transzport ismeretlen számú és nevű tagja esett áldozatul 1945. március 27-én a Strém és Zsámánd közötti erdőségben kegyetlenkedő kíséretnek.²⁹

A Lapincs völgye védelmi szakasz területén öt-hét község körzetében végeztek erődítést magyar kényszermunkások. Gyötrelmes útjuk az 1945. év első hónapjaiban a Körmenden, Szombathelyen történt "leszerelésen", vagy a közeli Szentgotthárdon át vezetett a Lapincs völgyének erdőszült magaslataira. Inzenhofban (Borosgödör) a németek magyar leventeszázadokat dolgoztattak, valamint 1945 februárjától március 29-ig a Szentgotthárdnál német kézre adott volt magyar kisértő munkásszázadokat.³⁰

Heiligenkreuz (Rábakeresztúr) környékén ugyancsak védelmi berendezések, úttorlaszok készültek a Magyarországról erre vezető közúti átkelő erődítésére, bonyolult rendszerűket pánfélárkok hálózata egészítette ki. Az állásépítés magyar kényszermunkás foglyai kiterjedt erdőrészek kitermelésében is részt vettek, "elég emberséges bánásmód mellett".³¹ Az 1945 március végén elrendelt kiürítést követően a foglyok gyalogmenete Grácon, Mauthausenen át Gunskirchenben ért véget. Körmendről Rábakeresztúron keresztül érkeztek Poppendorfba (Patafalva) egykori magyar munkaszolgálatosok, őket a németek egy patafalvi malomba helyezték el. Munkájuk kősárfonásból és pánfélárkok készítéséből állt. Helyzetükön sokat javított az együttérző helyi lakosság tevékeny segítő magatartása, a titokban kiépített kapcsolatokból táplálkozó, kitartást adó reménység.

Teljes kifosztásuk következményeként felszerelés nélkül, rongyos ruházatban és lyukas lábbelikben gyalogoltak a mély hóban 1945 januárjában és február elején Wallendorfba (Lapincsolaszi) ismeretlen létszámú volt magyar munkaszolgálatos csoportok. A létminimumot is alig nyújtó élelmet csupán a kiszabott munka legpontosabb elvégzése esetén s mindennapos bántalmazás mellett kapták meg. A front gyors közeledtével a németek Fürstenfeld városkába irányították őket, itt ugyancsak erődítési munkákat végeztek. Egy részüket Fürstenfeld kiürítése után Feldbachba, a Rába völgyébe gyalogoltatták, itt rövid idő múlva felszabadultak. Feldbachi tömegsírba temetett áldozatok között találták meg a felszabadulás után Flesch Imre énekművészt. A kitűnő énekes 1940-tól teljesített kiegészítő munkaszolgálatot, előtte több európai főváros színpadán fellépett.³²

Ismeretlen számú magyar kényszermunkás dolgozott a Lapincs mentén a terület felszabadulás előtti hetekben Deutsch-Minihofban (Németlak) is. A győri Budai úti barakkokból kikerült, Szombathelyre irányított beteg zsidó foglyok egy részét is ebbe a csoportba sorolták, közülük 32 embert horvát SS-ek Németlakra érkezésük után agyonlőttek. A ki-sebb betegségekkel, sérülésekkel gyengélkedőket az állásépítő parancsnokság 1945 március elején Lapincsolasziban különítette el, majd március 27-én Feldbachba küldte tovább. Feldbachi tartózkodásuk vesszőfutás volt az időnyerésért, az életért. A beteg zsidó magyarokat a németek a végnapokban azonban kórházba szállítás ürügyén összegyűjtötték, és egy túlélő kivételével legyilkolták.³³

A magyar-osztrák-jugoszláv határháromszög térségébe eső Rába völgyében is nagyszabású erődítési munkákat végeztetett a Steiermark Nord erődszakasz parancsnoksága. Az ide parancsolt magyar csoportokat Szentgotthárd érintésével, zömmel vasúton szállították. Gyanafalvára (Jennersdorf) kerültek a volt 128/353. kiegészítő munkaszolgálatos század átadott tagjai, de a győri Budai úti barakkok lakóinak egy része is Szombathelyen át vagonban itt kötött ki.

Leopold Banny kutatásai szerint a Tafelberg (364 m) lábánál, Gyanafalva és Fehring térségében összesen ezer magyar zsidó foglyot vetettek be állásépítő munkára, akik - egyes adatok tanúsága alapján - a Niederdonau vonal munkatáborai foglyaihoz viszonyítva jobb körülmények között éltek. A földmunkákat végző, alapvető ellátásban részesült magyar zsidókat horvát SS-ek felügyelték, őket később helyi és környékbeli volkssturmistákkal váltották fel. A gyanafalvi 270 fős magyar munkacsoportban 1945 márciusában tifusz ütött ki, a visszahagyott betegek április 5-én élték át a felszabadulás örömét.³⁴

Egykori magyar munkaszolgálatosokból, a deportálás elől tartós menedéket nem talált szökevényekből, sérült és beteg emberekből összeállított magyar csoportok dolgoztak Gyanafalvától délre St. Martinban (Rábaszentmárton). A rábaszent-

mártoni munkatábor több környező kisebb állásépítő munkacsoport központjának számított. A volt foglyok a felszabadulás után "tűrhető" bánásmódról, a helyi lakosság póttelelem beszerzésében segítő készségéről adtak számot.³⁵

1945 március közepén a németek a Rába déli partján újabb magyar kényszermunkás csoportokkal ásatták a páncélosárkokat. A március 28-án elrendelt kiürítést követően a magyar foglyokat gyalogmenetben Mauthausenba vonultatták. Ebben az időben indították útnak a Rábaszentmártonnal keletről szomszédos Neumarktban (Farkasdifalva) Wehrmacht-őrizettel dolgoztatott - volt szombathelyi romeltakarító - magyar munkaszolgálatosokat.

A Steiermark Nord erődszakasz történetének a feltárására irányuló kutatás a mészvölgyi védelmi szakasznál egyelőre alig akadt az állásépítés magyar foglyai nyomára. A Rába völgyi és a mészvölgyi védelmi szakasz határterületén fekvő Windisch-Minihof (Kistótlak) körzetében 1945 február közepétől dolgoztattak korábbi munkaszolgálatosokat. Egy részük Sopronból, hetvenöt-nyolcvanasával tehervagonban tett utat követően érkezett Kistótlakra. A bánásmód ugyan "kibírható" volt, márciusban azonban a kimerült és kiéhezett embereket betegségek tizedelték, és a tífusz szedett közülük egyre több áldozatot. A kistótlaki magyar állásépítőket március 28-án gyalog indították Mauthausenba.

A mészvölgyi védelmi szakasz (egyben a Steiermark Nord erődszakasz) legdélibb települése, Kalch (Mészvölgy) az építéssáv központja volt. Az állásépítő törzs húsz főből állt, körletét a mészvölgyi Anton Wolf-féle vendéglőben állította fel. Mészvölgy területén az állásépítésen száz magyar zsidó kényszermunkás is dolgozott.³⁶ A munkaképesek a határmenti település 69. számú házában laktak, a beteget a használaton kívül állt népiskolában különítették el. További soruk ismeretlen.

A Steiermark Nord erődszakaszon folyt állásépítésen 10-12 000 magyar fogoly dolgoztatására, közülük mintegy ezer fő elhalálozására vontkozó bizonyítékokat sikerült feltárni. Az összes kényszermunkás, illetve az erődítés összes áldozata számát egyelőre még megközelítőleg sem lehetett megállapítani. Az adatok rendkívül hiányosak, négy évtized után is kutatás folyik százak jelöletlen sírja, egyáltalán elhalálozásának helye, mikéntje és időpontja után.

A határnak ezt a szakaszát 1944 novemberétől a felszabadulás napjainig óriási embertömegek lépték át. Szinte szakadatlanul áramlottak a magyar javakat a birodalomba szállító oszlopok éppúgy, mint a Németországba kihurcolt magyar zsidó kényszermunkás csoportok. Mint az erődvonalon - egyelőre sajnos rendkívül töredékes - építéstörténetéből is kitűnik, ez az embertömeg a németek előtt alig ért annyit, mint a még belőle kisajtolható munkamennyiség.

Ez volt a jellemző az értelmetlen állásépítést megszállottan hajszoló náci megbízottakra, az építéssávok megannyi elaljasult funkcionáriusára, még a Hitlerjugend fegyvert ka-

pott tagjaira vagy a nyilas suhancokra is. A front odaérkezte előtti napokban itt is bekövetkezett a náci logikának megfelelő végkifejlet: a kiürítés folyamán a rabtartók menet- és munkaképtelen foglyaik legtöbbszörét halomra lőtték, vagy sorsukra hagyták.

Az életben maradt kényszermunkások számára azonban 1945 március végétől a testi-lelki gyötrelmek újabb sorozata következett. Rájuk májusi felszabadulásukig koncentrációs táborok, főként Mauthausen és Gunskirchen lágerei mérték újabb megpróbáltatást.

VI.

A SÁNCMUNKÁSOK EVAKUÁLÁSA MAUTHAUSENBA ÉS GUNSKIRCHENBE

A magyar kényszermunkásokat nagyrészt gyalogmenetben, esetenként vonaton vagy uszályokon evakuálták.¹ A Niederdonau erődvonala Észak szakaszáról főként Királyhidán gyülekeztették, majd Deutsch-Altenburgban az Engerauból érkezettekkel együtt uszályokon szállították őket Mauthausenba. Az erődvonala Közép és Dél szakasza munkatáboraiából indítottak első nagyobb gyülekezőhelyre Fertőrákossal átellenben Szentmargitbánya volt, itt a község kőbányájának katlanában gyűjtötték egybe a Stellungsbau foglyainak csoportjait. Előfordult, hogy a magas mészkőfalak tetejéről az SS-ek nagy köveket zúdítottak közéjük. A gyülekező során elpusztítottakra a helyi temetőben és a közeli Kismarton temetőjében tömegsírok emlékeztetnek.²

Szentmargitbányától a gyaloglás este hattól reggel ötig, megállás nélkül tartott. A gyalogmenet innen északra fordult, a Lajta hegység irányába. A hegységet átszelve Lorettónál az SS - valószínűleg előre értesített - osztagai a menetelőket megtámadták. Az összeszűkülő úton sorfalat állva puskatussal, dorongokkal és szőlőkarókkal ütötték az áthaladó fogoly nőket és férfiakat. A sikoltozó, kiabáló, jajgató éjszakai menet meglődült, és futott, rohant - ha a zuhogó ütlegetektől, sebtiben elhajigált, szanaszét heverő holmiktól elesetteket nem tudta felrántani a segítő bajtársi kéz, az életért rohanó tömeg agyontaposta őket.

St. Pöltennél a brutalitások során ismeretlen számú fogoly vesztette életét, igen sokan szereztek maradandó sérüléseket. Hasonló sorsra jutottak a Steiermark Nord erődszakaszról, Rohonc, Strém, a Niederdonau erődvonala felé tartó Kőszeg térségéből indított volt állásépítő magyar foglyok, akik főleg Eisenerznel és az Enns völgyében - a kitérés, menekvés lehetőségét nem nyújtó útszakaszokon - szenvedték el a fejszét, vasrudat fogó nácik támadásait.³ Leoben és Eisenerz városok között, az Alpok egyik magaslati hágójánál százakat lelőttek, súlyosan megsebesítettek az SA, az SS fegyveresei.⁴

A felszámolt állásépítő munkatáborokban összeállított menetoszlopok körül egyesek - általában tizenöt-húsz nap alatt, Kőszeg és Steiermark Nord erődszakasz térségéből Stájerországon keresztül, az Alpok eisenerzi és Enns-völgyi magaslatait átszelve, végig gyalogosan - a lakott helyek közelében az SS-ek megújuló rohamát elszenvedve érték el a parancs szerinti úticéljukat: a mauthauseni koncentrációs

tábort. E csoportok súlyos veszteségeire sírok, megrázó út menti emlékművek sora figyelmezteti ma az arra járókat. Más oszlopokat már nem Mauthausenba, hanem közvetlenül az 1944. december 27-én alapított és 1945. április 13-án használatba vett, Gunskirchen melletti félkész "Waldlager"-ba irányítottak.

Egyes csoportokat Bécsújhely közelében Felixdorfnál vagy Gramatneusiedlben bevagonizáltak. (A felixdorfi ún. Angyalmalomban 1945. január elejétől kétezer magyar zsidó raboskodott, közülük 1750 elpusztult.) A túlzásúfolt kocsikba szorított emberek zöme a vasúti szállítás során semmiféle ennivalót nem kapott, ahogy nélkülözték az addigi minimális ellátást a gyalogszerrel hajtott kényszermunkások is. Voltak, akik azonnal Mauthausenban kötöttek ki, de előfordult, hogy - a szövetséges légierőknek a német vasútvonalakat pusztító bombatámadásai miatt - egyes emberszállítmányok három-négy napot előbb még a nyílt pályán álltak.⁶ A "vonatosok" a szerelvények veszteglése idején fűvel, csalánnal és csigákkal csillapították kínzó éhségüket. Az egyre több halottat a vasúti töltés oldalára rakták ki. Külön szenvedést okozott a szomjúság, és az összezárttság miatt az eltetvesedés tovább terjedt.

Ziereis SS-Standartenführer, a mauthauseni koncentrációs tábor parancsnoka a felszabadulás után, amerikai őrizetben, arról vallott, hogy a Birodalmi Védőállás építéséről gyalogszerrel "50 000 zsidónak kellett Mauthausenba jönnie. Valójában csekély töredékük érkezett meg." Akadt ugyan olyan csoport, amelynek létszáma út közben 4500-ról 100-ra apadt.⁷ Egyes források arról szólnak, hogy 1945 áprilisában 60 000 ember érkezett a mauthauseni táborba.⁸ (Mauthausenban 1939-ben 1500, 1942 elején 7400, 1945 elején 14 000 foglyot őriztek.)⁹

1945. március 30-a és április 18-a között sorra felszámolták az osztrák hadiüzemeket, gazdaságokat munkaerővel ellátó kisebb "melléktáborokat" is (Peggau, Leibnitz, Floridsdorf I. és II., Saurer-Werke Bécs, Hirtenberg, Melk, Amstetten, Wiener-Neustadt, Wiener-Neudorf stb., Mauthausenhoz 48 melléktábor tartozott). A menetképes foglyokat gyalogmarsban kísérték Mauthausenba, Gusenba vagy az ebensei táborba.¹⁰ A Saurer-művek és Loiblpass munkatáborának beteg foglyait nem, de a többi melléktáboréit a kiürítések golyóval vagy szívbe adott injekcióval megölték.

Az evakuált üzemi kényszermunkások állásépítő bajtársaikhoz hasonlóan a kétszáz kilométeres utat 8-12 nap alatt gyalog tették meg. Már nem fagyott, de esők, havasesők áztaták az ócska ruhákban, lyukas lábbelikben vánszorgó, végső energiájukat felélő embereket, akik az éjszakákat is a szabadban töltötték. Az erőltetett menet (Gewaltmarsch) végén a likvidáló kommandó (SS-legények, a Luftwaffe katonái) haladt, valamint egy fogolykülönítmény, hogy a menet közben lelőtt, agyonütött foglyokat az út mellett elföldelje.

Néhány melléktábor személyi vesztesége a halálmars idején:¹¹

	útnak indított foglyok száma	Mauthausenba megérkezett
Peggau	850	820
Wr. Neustadt	529	494
Hinterbrühl	1884	1624
Floridsdorf I.	454	397
Floridsdorf II.	376	290

Az 1939-ben létesült mauthauseni táborba 1944-ben összesen 13 826 zsidó foglyot, 13 322 férfit és 504 nőt szállítottak. A május 31-i jelentés szerint a hónapban érkezett 2141 zsidó fogoly között 2115, a június 30-i szerint 7590 közül 7560 magyar volt. Augusztus 31-én Mauthausenban 10 637 zsidót őriztek (6347 magyart, 4222 lengyelt, 12 szovjetet, 10 olaszt stb.), a december 31-i kimutatás csak 9098 zsidó foglyot jelzett, közöttük 4879 magyar, 4133 lengyel, 24 cseh, 16 szovjet és 16 olasz foglyot. A táborban 1944. január 1. és december 31. között 3437 zsidó fogoly halálát regisztrálták.¹²

A magyar foglyok Mauthausenba érkezése Hans Maršálek volt mauthauseni fogoly, kutató adatai¹³ alapján 1944-ben:

	időpont	honnnan érkeztek	tábori regisztrálás
53 arisztokrata, politikus, nagyiparos	április 25.	Budapest	Nr. 64 227-64 280
2000 zsidó	május 28.	Auschwitz	Nr. 66 496-68 963
2000 zsidó	június 8.	Auschwitz	Nr. 69 370-71 404
2000 zsidó	június 13.	Auschwitz	Nr. 71 623-73 753
1500 zsidó	június 19.	Auschwitz	Nr. 73 922-75 516
495 fő	november 26.	Budapest ¹⁴	Nr. 110 707-111 202
1945-ben: 609 fő	január 8.	ismeretlen	Nr. 114 669-115 277

1945. április 20-ig a Vörös Hadsereg közeledte miatt felszámolt koncentrációs táborokból, de Magyarországról is (meg nem állapítható számban) sokezer magyar érkezett Mauthausenba. Regisztrálásuk nagyrészt elmaradt, ezek a foglyok

- a magyar börtönökben a Gestapo által fogva tartott politikusokból,¹⁵

- a magyar hadsereg volt munkaszolgálatos alakulataiban szolgált magyar zsidókból,

- a budapesti és más magyar helységekből származó, a Délkeleti Fal építéséről vagy a Strasshofhoz tartozó lágerekből érkezett zsidók közül,

- a magyar hadsereg lefegyverzett katonáiból kerültek ki.

A Birodalmi Védőállás építését követő gyors evakuálás után a mauthauseni hegytetőre érkezett magyar transzportok-

ból (Lévai Jenő megállapítása szerint a korábban Nyugat-Magyarországon dolgoztatott foglyok közül 17 000 került ebbe a táborba¹⁶) sokan lelkileg is letörtek. A táborba vezető úton ugyanis még azt remélték, úgy képzelték, hogy a mauthauseni táborban fegyelmezett, szabályzathoz kötött SS-őrsegre, szervezett ellátásra, emberibb körülményekre számíthatnak. Várakozásaikat azonban az oszlopokat fogadó vad véregek látványa, a táborbeli SS-ek brutalitása, a terror helyi eszköztára hamar szétfoszlatta. De még itt is voltak, akik - korábbi magyar munkaszolgálatukról szólva - az "adatfelvételnél" svéd vagy pápai "védettséget", "svájci" századhoz tartozást hangoztattak, ezek azonban Mauthausenben elismerésre nem találtak.¹⁷

A mauthauseni tábor (magyar szempontból hiányos) nyilvántartása 1945-ben a zsidó foglyok létszámának a következő változásait mutatja:¹⁸

	összesen		érkezett		meghalt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
január 31.	14 097	524	5 614	24	1 257	7
február 28.	14 171	524	1 010	1	1 721	-
március 31.	13 636	608	2 119	129	2 549	6
április 30.	8 272	528	?	219	2 622	6

A volt magyar sáncások Mauthausenbe érkeztek a náci birodalom a legvégét járta. Az addig is silány "élelmezés" tovább romlott, az újonnan érkezett csoportokat csak esetenként regisztrálták, számukra már hely is alig akadt. A tábor az elviselhetetlenségig megtelt, ezért külső részén sátortábor (Zeltlager) állítottak fel. "A sátrakban nem volt fekhely, fűtés, víz, WC, csak vitorlaváson fal és tető. 30-35 centiméter hely jutott egy emberre; oldalukon feküdtek, olyan szorosan egymás mellett, hogy a keményre fagyott föld megolvadt alattuk, és bokáig érő, ragadós, fekete sár keletkezett. Ebben már csak az feküdt le, aki nem akart többé felkelni. Számuk napról napra szaporodott. A többi a sátorlapnak támaszkodva állt, míg össze nem rogyott."¹⁹

A testi gyötrelmek, a csalódás, a kitartást tápláló akarat erő elvesztése, a végkimerülés, a lábon hordott tífusz és egyéb betegségek nyomán a sátortáborból 150-200 emberroncs került naponta az elhaltak gyűjtőhelyére. A túlzsúfoltság mégis nőttön-nőtt, a foglyok helyzete folyamatosan romlott.

A fennmaradt nyilvántartás mindössze azt rögzítette, hogy 1945. április 28-án 2808, addig a mauthauseni táborban regisztrált zsidó magyar foglyot a sátortáborból Gunskirchenbe indítottak, ezek az április 30-i létszámban már nem szerepeltek. A sátortáborról hivatalos adatokból még annyi ismert, hogy 1945. április 9-én 8505 magyar fogoly volt itt, közöttük 297 nő (április 3-án érkezett 3274, 6-án 2000, 8-án 3231 fő).²⁰

Az 1945 április közepén Mauthausenba érkezett utolsó csoportoknak már az agyagmagaslatra telepített Zeltlagerben sem jutott hely. Fedél nélkül voltak éjjel-nappal, csakúgy, mint egész úton az Alpokban. Átélték egy bombatámadást is, a bombák a szabadban alvók között pusztítottak. Ziereis táborparancsnok és törzse az újonnan érkezettek Gunskirchenbe áttelepítése mellett döntött. A Gunskirchen községhez közeli fenyveserdőben emelt táborban tizenhárom, egyenként nyolcszáz négyzetméteres barakkot állítottak fel. 1945 április közepétől nemre és korra tekintet nélkül a még nem teljesen elkészült, ivóvízzel sem ellátott külső táborba vezényelték át a "túlnépesedett" mauthauseni tábor zömmel magyar foglyait.

A Gunskirchenbe áttelepítendő első csoportját, mintegy ötezer főt 1945. április 16-án, a másodikat április 26-án,

az utolsót 28-án indították útnak, gyalogosan. A foglyok az 55 kilométeres távolságot általában három, három és fél nap alatt tették meg - már, aki bírta. A mauthauseni tábor-tól a Duna felett átvezető hosszú kettős híd mindössze négy kilométerre feküdt. Ezen a rövid útszakaszon a gyalogmenetek után nyolcszáz fogoly holttestét számolták meg.²¹ Aki út közben megtántorodott, kilépett, vagy netán leülni, leroskadni készült, azonnal a halált hozó golyót kapta. "Aki nem bírt menni, azt megpróbáltuk - ameddig lehetett - magunkkal vonszolni. Többször előfordult, hogy már régen halott volt, amikor még mindig cipeltük" - idézte fel ezeket a napokat a fertőféhéregyházi munkatáborból 1945. március 28-ától menektetett Jónás László.²²

A hitleri birodalom végnapjainak gunskircheni halálmenete, becslések szerint, hatezer emberéletet követelt.²³ A kutatás máig folyik az áldozatok után, akiket az oszlopokat kísérők súlyos sérüléssel vagy holtan a helyszínen hagytak, vagy gyakran a köves út mentén földeltették el. A Mauthausen-Gunskirchen útvonalon (Mauthausen-Ennsdorf-Asten-Rohrbach-Ansfelden-Hasenufer-Pucking-Weisskirchen-Schleissheim-Thalheim-Gunskirchen) Windpassing és Ennsdorf kisközség között két kilométeres távon 33 legyilkolt fogoly tetemére leltek a felszabadulás után.²⁴ Enns városában a Locher temetőben 1965-ben 87 Ennsdorfból átvonulóban volt foglyot exhumáltak, Linzben temették el őket. (A lelőtt embereket az ennsi temetőbe szállították be, s ha még életjelt adtak, sz SS-ek agyonverték őket.) Itt a Friedmann-házaspárnak (Ignaz és Barbara Friedmann) sikerült elrejtentie és megmenntenie a húszéves pécsi Hersch Dávidot, aki 36 kilóra fogyva keresett menekvést a halálmarsból.²⁵

Astenben tíz áldozat falitáblája van a temetőben.²⁶ St. Florianban a városka külterületén, a helyi téglagyár nagy gödrében töltötték a menet résztvevői az éjszakát. Itt a lakosság a tilalom ellenére megpróbált az éhes, tépett, gyakran mezítláb vonuló foglyoknak némi ételmezt juttatni. Az SS-ek elkergették őket azzal, hogy az átvonulók bűnözők, a "birodalom ellenségei". A piaci kútnál vízivással próbálkozó foglyokat a helyszínen agyonlőtték.²⁷ Ugyanitt a flecken-dorfi őrházban lakók megmentettek egy "inkább halott, mint élő" magyar zsidó fiatalembert. Barbara Plöderl fleckendorfi lakos családja bújtatta a felszabadulásig a menetből szökött Szentmiklósi Pétert, aki így túlélte a borzalmakat.²⁸

Ansfeldenben kisgyermekes anyák, lányok áthaladása maradt különösen emlékezetes. A fegyverek továbbra is működtek az utolsó sorok mögött. A látványtól lesújtott lakosság az emeletes házakból kísérelt meg ételmezt dobni a menetbe. A menet áldozatait tömegsírokba temették.²⁹ Kremsdorfnál játékbabával menetelő kislánygyermek szeme láttára lőtte agyon a kimerültségtől lerogyó anyját az egyik SS-őr. A gyermeket továbbvonszolták, anyja holttestét a Krems felett vezető hídról a folyóba dobták.³⁰ Samersdorfnál a menetelő foglyok irtózatossághoz érve a fák kinyílt rügyeit, virágait próbálták

menet közben letépni. A lelőtt menetelők holttestét francia hadifoglyokkal szedették össze. Weisskirchennél az SS-ek az április 17-én átvonult transzportból nyolc embert lőttek le. 119 áldozat sírja ismert, a weisskircheni parókián megörökítették a 17 000 fogoly átvonulását.³¹

A Pucking és Schleissheim közötti úton az egyházközség krónikája szerint 120 kényszermunkás holtteste feküdt.³² Maria Schwandner parasztasszony itt tejet próbált adni a gyermekkel vonuló asszonyoknak. Egy SS-legény úgy megütötte, hogy elesett, és súlyosan megsérült. Háza közelében húsz embert lőttek ki a menetből.³³ Schleissheimben a gyalogoszlop hatvan áldozatának sírjára állítottak emlékművet a helyiek³⁴ Thalheim temetőjében tizenöt áldozat nyugszik egy sírkő alatt.³⁵ A menet végcéljához, Gunskirchenbe 1945. április 18-tól érkeztek a halálmars elején haladt csoportok, és május első napjaiban az utolsó túlélők.

A hivatalosan Wels II-nek nevezett gunskircheni tábor a mauthauseni koncentrációs tábor egyik melléktáborra volt. 1944. december elején ötszáz (nagy részt politikai) fogollyal kezdték építeni August Eigruber Gauleiter rendelkezésére a 2500 lakosú Gunskirchen község tulajdonában levő erdőben. Zsidó foglyokat 1945. március 13-ától őriztek itt, a tábor létszáma április elsején 2020 főt tett ki. 1945 áprilisában ez a "Waldlager" jórészt berendezetlen, felszerelés nélküli állapotban volt, és a 15-18 ezernyi (főként magyar, lengyel, román) fogoly³⁶ számára túltett az addig megélt borzalmakon. A csontig fogyott, szédelő és rogyadozva vegetáló embereket bélhurutjárvány, tífusz és sok más - az éhezés és a tisztálkodás hiánya miatt rohamosan terjedő - betegség ritkította. Az SS-őrség minden alkalmat megragadott a foglyok gyötrésére, pusztítására. A répaléval töltött kondérokot a menázsiosztáskor különböző ürüggyekkel feldöntötték, az edényekkel gyülekező foglyokra vérebeget uszítottak, s nemegyszer a sort állók közé lőttek. A láztól szenvedőknek a kínok kínját okozta az ivóvíz hiánya. Az erdei táborban kezdetől naponta 60-100 kényszermunkás halt meg az éhezéstől, betegségetől.³⁷ Dolgozni Gunskirchenben nem kellett, voltak akik - élelmiszerpótladag reményében - jelentkeztek útjavításra, konyhai munkára, a halottak elföldelésére.

Az SS Gunskirchen fenyevei között lassú éhhalálra szánta foglyait. "Már a belépésnél borzalmas volt látni a szerencsétlen Häftlingeket.³⁸ Félmeztelen emberek, elképzelhetetlenül vékony végtagokkal, amelyekre rátapadt a bőr. Az arcuk kisértetiessen fehér volt, lázasan csillogó szemekkel. A testük tele volt sebhelyekkel, gennyes és bűzös sebekkel, és ami a legborzalmasabb, mindezt vastag rétegben fedte be a piszok és a tetű. Víz nem volt sem ivásra, sem mosakodásra.

... Az eső minden nap esett és vastagon volt a sár a barakkok között, ami sohasem száradt fel. Pallókat fektettek az utakra. Az emberek olyan gyengék voltak, hogy ha leléptek véletlenül a pallóról, akkor nem volt erejük kihúzni lábukat a sárból."³⁹

A félkész barakkokban a félelemtől és az összezártaságtól szorongó emberek - köztük ezerkétszáz nő és gyermek - számára pihentető alvásról szó sem lehetett. A hónapok óta gyötört és megalázott páriák közül a vizes földön ülve, a teljes sötétségben töltött éjszakák alatt sokan apatikussá váltak, vagy kínzó fájdalmaiktól dühöngeni, őrjöngeni kezdtek. Voltak, akik hallucinációkkal vívódtak. Az éhhalál, valamint a végnapokra várható tömeges kivégzés realitása ingerlékennyé tette a magukat addig fegyelmezőket is.

"Gunskirchenben minden nap összeszedték a betegeket és kivégezték őket. Nekik maguknak kellett levetkőzniök. Együtt feküdtek a halottak és az élők, de az egészséges élők is alig különböztek már a halottaktól. Hullákon feküdtünk és hullák feküdtek rajtunk. Reggel láttuk, hogy a szomszédunk, akivel este még beszéltünk, már nem él" - adott számot a végnapokról Schilinger Béla, volt harkai kényszermunkás.⁴⁰

Május első napjaiban ágyúlövések döreje, géppuska katonogása hallatszott a gunskircheneri fenyvesekben. Nagy izgalmat váltott ki a foglyok soraiban, hogy mind gyakrabban tűntek fel az USA légierő gépei, majd a közelben földet ért egy deszantalakulat. Május 3-án a "Waldlager" parancsnoka összehívta a fogolycsoportok vezetőit. Elmondta, hogy egy-két napon belül várható az amerikai csapatok érkezése, aszerint, hogy milyen ütemben tudnak előrehaladni a salzburgi úton. Azt is közölte, hogy együtt marad a táborral, és átadja a foglyokat az amerikaiaknak. A foglyok a közlés nyomán fehér zászlókat készítettek, és fogadóbizottságot szerveztek. Az SS-őrség egy része polgári ruhát öltött, s eltűnt a tábor területéről.

Az amerikai előőrsök május 4-én este léptek a gunskircheneri tábor területére. Május 5-én véglegesen megtisztították Gunskirchen, Wels környékét a makacsul védekező német csapatoktól, és a 3. amerikai hadsereg 11. páncélos hadosztályának harckocsijai elérték Mauthausen körzetét is. A mauthauseni koncentrációs tábor és a "melléktáborok" őrsége nagyrészt elmenekült. A gunskircheneri erdei tábor felszabadulásáig kétezernél több fogoly vesztette életét.⁴¹ A túlélők közül a felszabadulást követő hetekben újabb százak haltak meg a segítség későn jött.⁴² Sokaknál a végkimerültségre, elfertőzött sebesülésekre, a tucatnyi betegségre már nem volt orvosság. A gunskircheneri "Waldlager" teljes vesztesége elérte a négyezer főt.⁴³

A gunskircheneri halálmenethez, a további fogsághoz, valamint a közeli Wels vagy Hörsching hadikórházához kötődik Körmendi Zoltán szocialista író, költő és műfordító korai halála. Körmendi szociográfiai munkásságot is kifejtett, József Attila és Radnóti Miklós baráti köréhez tartozott.⁴⁴ Hörschingben szakadt meg tragikusan rövid életútja Gelléri Andor Endrének, a magyar novellairodalom kiválóságának⁴⁵, akinek írásművészetét Kosztolányi Dezső találóan "tündéri realizmus"-nak nevezte.

A welsi kórházban halt meg harminckét évesen Gunskirchen felszabadulása után Vándor Lajos lírai költő és szerkesztő. Vándor a harmincas években az egyik legnépszerűbb antifasiszta költő volt, verseit legális és illegális előadóesteken hivatásos színművészek és lelkes műkedvelők gyakran adták elő.⁴⁶ A túlélők között volt Hegedüs Géza író, aki több alkotásában adott számot a munkaszolgálat, a kényszermunkás fogoly lét megannyi gyötrelméről, sok bajtársa sorsáról.

A berlini és a Prága környéki csata befejeztével Európában véget ért a fasiszmusnak a társadalmi haladás, a béke, az emberiesség elleni hadjárata. A szövetségesek összefogása megsemmisítette azt a kísérletet, amely az emberi magatartás alapelvét emelte a barbárságot, az emberek, népek elvi egyenlőtlenségét hirdette, és fel akarta számolni az emberek és népek egyenjogúságát.

Ilyen barbárságra még nem volt példa az emberiség történetében. A fasiszmus olyan leleplezetten és megvetetten állott az emberiség előtt, mint még egyetlen reakciós irányzat sem. A hitleri birodalom vezetői közül néhányan a népek nürnbergi ítélszéke elé kerültek. A nemzetiszocialista párt és az SS egyes vezetői elnyerték méltó büntetésüket.

A felszabadulás, a demokratikus nemzeti újjászületés Magyarországon is elsöpörte a fasiszta, nemzetvesztő szervezeteket. Vezetőik nagy részét, a német imperialista terjeszkedés kiszolgálóit a vádlottak padjára ültették. Felelősségre vonták a háborús politika eszmei szerzőit, a szörnyű törvények, rendeletek kiagyalóit, s az uszító sajtó bértollnokait. Népbíróság előtt feleltek honvédeket, munkaszolgálatos századokat a halálba hajszoló tisztek, népiirtásért felelősök, gyilkos keretlegények és nyilas pártszolgálatosok, embertelen hadiüzemi parancsnokok, kényszermunka-táborok brutális "zsidóerei". A kutatás azonban máig folyik az értelmetlen állásépítés ismeretlen helyen eltűnt áldozatai, a magyar deportáltak sorsa után.

JEGYZETEK

- ¹Benyújtása: Képviselőházi Napló, 1935. XVIII. köt. 297. ü. 1938. ápr. 8. 8.
- ²Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek, Bp. 1940. 6-128. A közérdekű munkaszolgálat azokra terjedt ki, akik fegyveres katonai szolgálatra alkalmatlannak minősültek. Az ide behívottak honvédegyéneknek számítottak, s katonai parancsnok által vezetett, katonailag szervezett munkásalakulatok zárt kötelékében eleinte háromhavi szolgálatot teljesítettek.
- ³Képviselőházi Napló, 1935. XXI. köt. 358. ü. 1938. december 23. 211-212. A népszámlálások szerint a trianoni Magyarország területén a lakosságból 1920-ban 5,9%, 1930-ban 5,1%, 1941-ben 4,3% volt izraelita felekezetű.
- ⁴Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina Bp. 1946. 74. (A továbbiakban: Fekete könyv...) A létfeltételek változásáról Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. Medvetánc, 1985. 2-3. sz. 41-90.
- ⁵Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. Valóság, 1985. 9. sz. 96-100.
- ⁶Egy zászlóalj alárendeltségébe négy század (legénysége egyenként 250 fő) tartozott. Csoportfőnöki hatáskörrel ekkor rendszeresítették a Honvédelmi Minisztériumban a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) állását is.
- ⁷Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) HM. Eln. 1.a. 19045/1941.
- ⁸Az újonnan felállított IX. kolozsvári hadtestnél.
- ⁹"Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Karsai Elek. MIOK kiadása. 1962. I. XXIII., 78-79. (A továbbiakban: Fegyvertelen... I. vagy II.).
- ¹⁰Uo. XLVII-LII. 304-308., a végrehajtási utasítás 309-318. A sárga karszalagról: uo. 333-334.
- ¹¹Braham, L. Randolph: The Hungarian Labor Service System 1939-1945. c. munkája (New York, 1977) tárgyalja.

- ¹² Magyar Törvénytár. 1941. évi törvéncikkek, Bp. 1942. 56-66. Vitájáról Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. Századok 1987. 1. sz. 38-42.
- ¹³ Azonnal 11 zsidó munkásszázadot vezényeltek a felvonuló magyar haderő használta utak rendbehozására. Fegyvertelen...I. LVIII.
- ¹⁴ HL HM. Eln. 6/k. 48 481. 1942. A VKF az 1941. június 26-1942. december 31. közötti munkaszolgálatos veszteséget 2149 főben adta meg. Uo. VKF 1944/437. eln.
- ¹⁵ 1942-ben vitték ki a 401. klgs. (különleges) századot a keleti arcvonalra. Tagjai között volt Knopp Imre, Kossa István.
- ¹⁶ Fegyvertelen... I. LX. vö. Gazsi József: Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919-1945. Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 3. 513-543.
- ¹⁷ Fegyvertelen...I. LXVIII., Káuschkyról még: Sárga Könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből 1941-1945. Szerk. Vihar Béla. Hechaluc kiadás. Bp. 1945. 23-34.
- ¹⁸ Zsolt Béla Nagy Vilmos és Csataj Lajos honvédelmi miniszterek közbenjárására sem tudott bántatlanul hazajutni. Ha-zaérkezése után is meghurcoltatások, katonai fogház következett számára.
- ¹⁹ Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth Könyvkiadó, 1986. 141., 146. Fegyvertelen...I. 160., 521., 522.
- ²⁰ A 12. könnyű hadosztály a Don mentén 1943. január 17-ig elvesztette harcos állományának 20%-át, ugyanezen idő alatt "kiesett ugyancsak halál, sebesülések és betegségek révén a beosztott zsidó és fegyencmunkásszázadok létszámának kb. 70%-a". Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Második, bővített kiadás, Zrínyi Kiadó, 1959. 61.; Fegyvertelen...I. LXXV-LXXVI.
- ²¹ Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter visszaemlékezése. Országos Zsidó Múzeum (A továbbiakban: OZSM). Közli Fegyvertelen...I. LXXV. és 278.
- ²² Balogh Edgár: Hídverők Erdélyben 1944-46. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 2.
- ²³ Fegyvertelen...I. LXXII., 277.
- ²⁴ Fegyvertelen...I. LXXI., 467-471.
- ²⁵ OZSM 71.111. sz.: Fegyvertelen...II. 175-176., 202-206.
- ²⁶ Szabó Péter: Nemzetiségiek a magyar királyi honvédségben 1938-1943. 44. Kézirat a HL-ben.
- ²⁷ Fegyvertelen...I. LXXI-LXXI., a bánásmódrendelet: uo. I. LXXVII-LXXIX., II. 286-304.

- ²⁸ Bonhardt Attila-Szakály Sándor: Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. Kritika, 1984. 8. sz. 13-15.
- ²⁹ HL VKF 1943. 1. oszt. 5381/el. n.; Gazsi József: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. Hadtörténelmi Közlemények, 1964. 1. sz. 70-83.; Tolnai Gábor: A "meredek út" végső szakasza. Irodalomtörténet, 1964. 463-497.
- ³⁰ HL VKF 1944/437. eln.
- ³¹ Fegyvertelen...I. LXXV., 278. Gosztonyi Péter viszont Henney Gusztáv 1972. évi közlésére alapozva a doni munkaszolgálatosok számát 25-30 000-ben adja meg. Gosztonyi Péter: A magyar honvédség a második világháborúban. Róma 1986., Katolikus Szemle kiadása 110.
- ³² Braham: The Hungarian Labor Service System 79.
- ³³ Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944-1945. Évkönyv. Kiadja a MIOK. Szerkesztette: Scheiber Sándor. 1983/84. 401-402.; Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon Magyar Téka, Bp. 1948.; Braham, L. Randolph: The Destruction of Hungarian Jewry. New York. 1963. Kimutatás a magyar zsidóság veszteségeiről. vö. Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? Alföld, 1984. 9. 33-51. és Jehuda Don-George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle, 1985. 3. sz. 462-468.
- ³⁴ Ismertetés a "Honvédelmi Munkaszervezet" (Ho. Mu. Sz.) feladatáról és működési köréről. HM kiadása. Bp. é.n. 1.
- ³⁵ Uo. 3-5.
- ³⁶ Pintér István: Magyar antifasizmus és ellenállás. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 227. Szirmai Istvánt pl. 1944-ben "hütlenség büntette" miatt a 495. különleges munkásszázadba osztották be.
- ³⁷ Uo. 226.
- ³⁸ Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938-1944. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 162.

II.

- ¹ Részletesen Berend T. Iván-Ránki György: Magyarország gyár-ipara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944). Bp. 1958.; Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 210-217.
- ² A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933-1944. Kossuth Könyvkiadó 1968. (a továbbiakban a Wilhelmstrasse...) 749.; Magyarország története 1918-1919., 1919-1945. Akadémiai Kiadó 1976. 1154.

- ³Fekete könyv... 96-101., 108-111., 117-118.
- ⁴Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerkesztette Benoschofsky Ilona és Karsai Elek. 1. Bp. 1958. 28. (a továbbiakban: DMZST); Gideon Hausner: Ítélet Jeruzsálemben. Európa Könyvkiadó, 1984. 206.
- ⁵A Wilhelmstrasse... 881.
- ⁶Fekete könyv... 139.; Zsidósors... 117-118.
- ⁷Ránki György: 1944. március 19. 264-265. 80 000 zsidó maradt volna vissza hadiüzemi munkára Magyarországon. A Wilhelmstrasse... 854.
- ⁸A Wilhelmstrasse... 877.
- ⁹Ebben az időben a zsidónak minősülő férfiak 20%-a - a Honvédelmi Minisztérium szerint 150 000 fő - teljesített munkaszolgálatot. Lévai Jenő: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Officina Bp. é. n. 115-116.; Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére. Officina Bp. é. n. 15.
- ¹⁰Ernst Antoni: KZ. Von Dachau bis Auschwitz. Faschistische Konzentrationslager 1933-1945. Frankfurt am Main 1979. 139.
- ¹¹Uo.
- ¹²Heinz Bergschicker: Deutsche Chronik 1933-1945. Berlin 1982. 460.
- ¹³Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Dokument 244. Berlin 1969. 443-44., Heinz Bergschicker: id. mű 531.
- ¹⁴Léon Poliakov-Josef Wulf: Das Dritte Reich und seine Denker. Dokumente. Berlin 1959. 319.
- ¹⁵A Wilhelmstrasse... 837.
- ¹⁶HL HM-1944-6/k-140/M.
- ¹⁷A Wilhelmstrasse... 828, 836.
- ¹⁸HL HM-1944-1/ny-12 887/M.
- ¹⁹A Wilhelmstrasse... 836., 841.
- ²⁰Uo. 837.; Zsidósors... 103.; Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Renaissance kiadás Bp. 1947. 79. 30-án Bácsstopolyáról 2000 főt, Nagykanizsáról az internáló tábor foglyaiból és 18-50 év közötti zsidókból álló transzportot indítottak Auschwitzba.
- ²¹Gideon Hausner: id. mű 127.; Ránki György: id. mű 256.; A Wilhelmstrasse... 855-856.

- 22 Bevonulási hirdetések az Országos Zsidó Múzeum gyűjteményében. Június 20-i jelentésében Endre László 80 000-re teszi a behívásokkal kivont zsidók számát. Lévai Jenő szerint ez a szám 74 000-75 000 volt. Zsidósors... 152., 467.
- 23 Zsidósors... 152. A III. honvéd hadtestnél is, pl. Körmenen. Fegyvertelen... II. 539.
- 24 Reviczky Ádám: Vesztes háborúk - megnyert csaták. Magvető Könyvkiadó, 1985.
- 25 Fegyvertelen... II. 548-552., 746-747.
- 26 A Wilhelmstrasse... 843.; Dombrády Lóránd: id. mű 165.
- 27 A Wilhelmstrasse... 868.
- 28 Uo. 844.
- 29 A Wilhelmstrasse... 1944. július 6-i jelentés, 875.
- 30 Fekete könyv... 209-210.
- 31 Gergely Ferenc - Kiss György: Horthy leventéi. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 199.
- 32 Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. Századok, 1986. 2. 309-330.
- 33 Gergely-Kiss: id. mű 217-229.
- 34 Az SS különakciókkal "lopott ki" az országból magyar zsidókat. Így deportálták július 19-én a kistarcsai internálótábor 1220 foglyát. (Zsidósors... 237-238.; Fekete könyv... 183-185.) Július 17-én a sárvári internálótábor mintegy 1000 foglyát, augusztus 4-én is volt egy hasonló kiszállítás. (Sárga könyv... 88-92.)
- 35 A Wilhelmstrasse... 900.
- 36 Braham, L. Randolph: Eichmann és a magyar zsidóság pusztulása. Magyar Zsidók Világszövetsége. New York 1963. 39.
- 37 Balogh Edgár: id. mű 68-69.; Arnold Finkelstein: Fénysugár a borzalmak éjszakájában. Tel-Aviv 1958. 383-391. Uo. 17 marosludasi zsidó legyilkolásáról.
- 38 Fekete könyv... 274.; Fegyvertelen... II. 632-638.; Sárga könyv... 131-133.
- 39 Zsidósors... 438.; Bokor Péter: Zsákutca. RTV-Minerva, 1985. 73-79.
- 40 Király Ferenc: Debreceni október. Debrecen, 1969. 15-18.
- 41 Fekete könyv... 210.
- 42 Ráday-gyűjtemény évkönyve. Bp. 1984. 288-292.; Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Dr. Gosztanyi Péter. Washington D. C. 1980. 44.

- ⁴³Munkácsi Ernő: id. mű 207., 238-243.; Egy "szerencsés" munkásszázad. Szerk. Mózes Tibor. Bp. 1985. 34-35., 37.

III.

- ¹A Wilhelmstrasse... 904.; Gideon Hausner: id. mű 224.
- ²Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 16. - 1945. április 4. Kossuth Könyvkiadó 1974. 135.
- ³Fekete Könyv... 215-216.
- ⁴Fekete könyv... 228.; Zsidósors... 317-318.
- ⁵Lugosi Károly népbírósi bűnperéből. Zsidósors... 318.
- ⁶Teleki Éva: id. mű 136.; Szürke könyv... 127-128.
- ⁷Új Élet (a továbbiakban: Ú.É.), 1974. november 15.
- ⁸Pl. azt a 4500 embert, aki svéd védlevéllel rendelkezett. Lévai Jenő: Raoul Wallenberg. Bp. 1948. 87-88. Az ország elhagyására azonban nem volt módjuk.
- ⁹A Wilhelmstrasse... 904.
- ¹⁰Lévai Jenő: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Bp. 1946. 24.
- ¹¹The Destruction of Hungarian Jewry. 488-491. Közli DMSZT 3. köt. 578-583.
- ¹²Fekete könyv... 221.; Zsidósors... 308.
- ¹³Fegyvertelen... II. 643-644.; Zsidósors... 308.
- ¹⁴A Wilhelmstrasse... 907.
- ¹⁵Uo.; Fegyvertelen... II. 651-657.
- ¹⁶Lévai Jenő: Abscheu und Grauen von dem Genocid in aller Welt... Diplomatic Press Inc. (a továbbiakban: Abscheu und Grauen...) New York, Toronto 1968. 297-298., 305-307.
- ¹⁷Teleki Éva: id. mű 148.; Fekete könyv... 226.
- ¹⁸Fekete könyv... 273-274.; Tolnai Gábor: Nőnek az árnyak. Bp. 1981. 224-227.
- ¹⁹Abdáról: Ú. É. 1946. május 16., augusztus 1.; Győri Levéltár (a továbbiakban GYL) Győri Népbírósi iratai 283/1946. Ásványráróról: Győri Munkás, 1946. május 7.; Ú. É. 1946. május 16.
- ²⁰Igaz Szó, 1946. november 2., 9.; Ú. É. 1985. május 15.; Kisalföld, 1984. november 15.; Győri Munkás, 1945. október 21.; Népszabadság, 1981. január 25.
- ²¹Új Tükör, 1984. január 22. 20.
- ²²Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember - 1945. április. Szerkesztette

- Karsai Elek és Somlyai Magda (a továbbiakban. Sorsforduló
...) Bp. 1970. I. köt. 190.
- ²³GYL Rendőrségi iratok 1012/3-1944.
- ²⁴GYL Rendőrségi iratok (győri rendőrkapitányság) 21-468-
1944.
- ²⁵Veress D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II.
világháború idején lejátszódott tragédiájához. Veszprém
megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém 1982. 410.
- ²⁶A gyalogmenet (Fussmarsch) értelmi szerzője Eichmann volt.
Gideon Hausner: id. mű 228.
- ²⁷A Wilhelmstrasse... 910.
- ²⁸Stemmer Ödön: Egy antikvárius visszaemlékezései. Szépiro-
dalmi Könyvkiadó, 1985. 297.; OZSM 2444. sz. jkv.
- ²⁹Sárga könyv... 1949-150.; OZSM 1742. sz. jkv. Közli: Fegy-
vertelen... I. 201-205.; Hetényi Varga Károly: id. mű 346.
- ³⁰Gideon Hausner: id. mű 226.
- ³¹A Wilhelmstrasse... 910.
- ³²Raoul Wallenberg... 103-105.
- ³³Hegyeshalmi községkrónika és halotti anyakönyv alapján. A
beteg munkaszolgálatosok SS általi legyilkolásáról Dunán-
túli Szabad Nép, 1945. augusztus 10.
- ³⁴Zsidósors... 345-349.
- ³⁵Dr. Molnár Ernő: id. mű 153.
- ³⁶GYL Győri Népegészség 1946. február 23. 226. sz.
- ³⁷Dr. Molnár Ernő: id. mű 132., 138., 153.; Raoul Wallen-
berg... 135.; Szürke könyv... 195.
- ³⁸Zielbauer György: Egy negyedszázad a nyugat- és észak-
dunántúli németiség történetéből 1924-1948. (Kézirat) Szom-
bathely 1983. 130. Kandidátusi értekezés az MTA Könyv-
tárában.
- ³⁹Dunántúli Szabad Nép, 1946. január 4.; Győri Munkás, 1946.
május 15., 16.; Győri Újság, 1947. március 6.
- ⁴⁰Hetényi Varga Károly: id. mű 529-530., 547.
- ⁴¹Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozga-
lom történetéből 1929-1945. Győr 1982. 58-59.; Dr. Molnár
Ernő: id. mű 154., 302.; Raoul Wallenberg... 158.
- ⁴²Győri Újság, 1947. szeptember 4.; Győri Munkás, 1948. feb-
ruár 10. Előfordult, hogy a védlevéllel rendelkezőket a
táborban elkülönítették, majd kivégezték. Győri Munkás,
1945. szeptember 23.
- ⁴³Győri Munkás, 1947. április 16.; Dr. Molnár Ernő: id. mű
156.

- 44 Győri Munkás, 1945. október 19.; Dunántúli Szabad Nép, 1946. március 9.
- 45 Győri Munkás, 1945. szeptember 23., 1946. november 5.; Dunántúli Szabad Nép, 1945. szeptember 23.
- 46 Szürke könyv... 215.
- 47 OL Küm. pol. 1944-43. 12922. Közli Teleki Éva: id. mű 139.
- 48 Raoul Wallenberg... 135.; C. A. Macartney: October Fifteenth, a history of modern Hungary. 1929-1945. II. kötet, Edinburgh 1956. 451.
- 49 Raoul Wallenberg... 134-135.
- 50 Uo. 131-133.
- 51 Fehér könyv... 129.; The Destruction of Hungarian Jewry 810.; Abscheu und Grauen... 312.
- 52 Raoul Wallenberg... 135.
- 53 Szürke könyv... 131-136. A menlevelek hamisításáról Fehér könyv... 122.
- 54 A horogkereszttel és a nyilaskereszttel szembehelyezkedő papokról Hetényi Varga Károly: id. mű. Budapesten 32 kolostorban és egyházi épületben bizonyíthatóan 3145, de valószínűleg ennél jóval több ember életét mentették meg. Saád Béla: Tíz arckép. Ecclesia, 1983. 91.
- 55 Hetényi Varga Károly: Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. Vigília 1985. 4. sz. 304-305.
- 56 Uo. Pannonhalmi Főapátság irattára 927/44., 936/44., 137/45.
- 57 Szürke könyv... 187-197.; Fehér könyv... 156-157.; Zsidósors... 350-351.; Hetényi Varga Károly: id. mű 130., 561-562. és Martyrdom and Resistance, Sept-Oct. New York. 1984.
- 58 Fehér könyv... 145. Az engedélyezett mennyiség helyett rövidesen 15 000 vatikáni védlevél volt forgalomban. Uo., Saád Béla: id. mű 90.; Hetényi Varga Károly: id. mű 531., 560-561.
- 59 Szürke könyv... 26-28.
- 60 The Destruction of Hungarian Jewry. 532-533.
- 61 Leopold Banny: Krieg im Burgenland. I. Eisenstadt 1983. 218-286.
- 62 Zsidósors... 346., 352-354.; Gideon Hausner: id. mű 227-228.; Abscheu und Grauen... 316.
- 63 A Wilhelmstrasse... 912.

- 64 Abscheu und Grauen... 317.
- 65 Lévai Jenő: A fekete SS "fehér báránya". Kossuth Könyvkiadó 1966. 74-75., 95-103. Becher 1944. október 20. és 1945. március 26. között 1167 vonattal 55 000 vagon árut vitt ki Magyarországról.
- 66 Hoess budapesti tartózkodásáról Hermann Langbein: Menschen in Auschwitz. Frankfurt/M-Berlin-Wien 1980. 342-357.; Zsidósors... 346.; Juden unterm Hakenkreuz. Berlin 1973. 343-345.
- 67 Zsidósors... 346., 352.; Abscheu und Grauen... 315-316.; Teleki Éva: id. mű 147.
- 68 Teleki Éva: id. mű 147-148.
- 69 A "ruhagyűjtő század" Budapest körülzárásakor már 1600 főből állt. Szürke könyv... 203-206.; Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. Bp. 1986. 63-64.
- 70 Szürke könyv... 217.; Abscheu und Grauen... 317.; Raoul Wallenberg... 124., 126., 129.
- 71 Abscheu und Grauen... 317-318.
- 72 Sárga könyv... 149-150. Ezt az adatot vette át Hetényi Varga Károly is. (Id. mű 552.), míg Lévai Jenő a Raoul Wallenberg c. munkájában 600 fő december 12-i indulását közli. (156). A halálmarsról még: Fegyvertelen... I. 201-205.; Ligeti László: Múltakra emlékezve, Kossuth Könyvkiadó 1975. 139.
- 73 Zsidósors... 466.; Teleki Éva: id. mű 136.
- 74 Fekete könyv... 314.; Zsidósors... 466.

IV.

- 1 Pozsonyligetfalut 1946. április 1-jén Pozsonyhoz csatolták, jelenleg Bratislava V. kerülete (obvod).
- 2 Manfred Rauchensteiner: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a magyar királyi honvédség sorsára. Hadtörténelmi Közlemények, 1974. 2. 306-332.
- 3 Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau, RH 11 III/289.
- 4 Leopold Banny: Schild im Osten. Eisenstadt 1985. 92.
- 5 Fegyvertelen... II. 665.
- 6 Dr. Fogarassy László közlése. Ligetfalunak 1930-ban 14 167, az 1939. május 17-i német birodalmi népszámláláskor 14 890 lakosa volt.
- 7 Schild im Osten 90.

- ⁸Wiener Zeitung, 1946. október 17.; Fegyvertelen... II. 665. és Banny-Quellensammlung. II. Engerau-Prozess. 54-78. (Leopold Banny tulajdonában, Ausztria 7322 Lackenbach).
- ⁹Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Wien (a továbbiakban: DÖW) 6733. sz.
- ¹⁰Dejiny Bratislavy, Obzor, Bratislava 1978. 392. 53 embert tudtak azonosítani, 33 nevét emlékművön örökítették meg. A petržalkai mártíremlékmű felirata szerint a magyar áldozatok száma 497 volt.
- ¹¹Bence György: Szabadító börtön. Bp. é. n. 48-49., 54.
- ¹²Környei Attila gyűjtéséből. Magnófelvétel a soproni Liszt Ferenc Múzeum (LFM) gyűjteményében.
- ¹³Uo.
- ¹⁴"S két szó között a hallgatás..." Magyar mártír írók antológiája. II. Magvető Könyvkiadó 1970. 441-445.
- ¹⁵Bence György: id. mű, 113.; Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én? Soproni Szemle (a továbbiakban SSz.) 1968. 373-374.; Soproni Levéltár (a továbbiakban SL) Kópháza község halotti anyakönyve 67/1946. sz.; Szerb Antalné: Emlékeimből. Új írás, 1968. 1. 115-116.
- ¹⁶"S két szó között a hallgatás..." I. 410-417.; Mester Sándor: A toll mártírjai. Bp. Athenaeum ny. 1947. 97.
- ¹⁷Mester Sándor: A toll mártírjai. 97.; Kómúves Imre: A magyar sajtó mártírjai. Bp. 1981. 45. Ivor Dénes halálát tévesen Ukrajnában jelöli meg.
- ¹⁸Környei Attila gyűjtéséből, LFM magnófelvétel.
- ¹⁹SL Kópháza halotti anyakönyve, 1944. év 41. sz. bejegyzés.
- ²⁰Lagerfiebernek a testi legyengülés és a lelki összeroppadás együttesét nevezték. Azt érte el, aki "szalmabetegségbe" esett, nem akart s nem is bírt többé felkelni a szalmáról.
- ²¹SL Soproni Népbíróság 42/1947.
- ²²SL III. 100/942.; Kőhádi Zsolt: Sárközi György. Akadémiai Kiadó 1971., 204-206.; "S két szó között a hallgatás..." II. 373-374.
- ²³"S két szó között a hallgatás..." II. 347-348.
- ²⁴Kómúves Imre: id. mű 53.; Ábel Olga: Egy újságíró nő magánjegyzetei. Magvető Könyvkiadó, 1986. 216.
- ²⁵SL 5682/1944. Sopron járási főszolgabíró.
- ²⁶U. S. 1946. április 3.; SSz., 1968. 372-275.; Ú. É. 1963. április 1., 1975. június 1., 1979. április 15.; Bence György 166. Nincs adatunk, hány kényszermunkás esett Balfon áldozatul összesen, a balfi foglyok egy részét Ilonamajorban gyilkolták meg.

- 27 Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934-1945. Eine Dokumentation. Wien 1983. 335.; Krieg im Burgenland. I. 227.
- 28 Widerstand und Verfolgung im Burgenland 333.
- 29 Uo. 333-334.
- 30 OZSM 277., 605. sz. jkv.
- 31 OZSM 2421., 2484., 2556. sz. jkv.
- 32 SL VI. 7/944.; polgármesteri iratok 0114/1945. III.
- 33 OZSM 2599. sz. jkv.
- 34 "S két szó között a hallgatás..." II. 469.; Magyar Nemzet, 1980. július 20. Tamási 1942-től volt munkaszolgálatos. Aszód, Erdély és Szlovákia után Fertőrákos lett az utolsó állomása.
- 35 Dobi István: Vallomás és történelem. II. Kossuth Könyvkiadó 1962. 361-370.
- 36 SL Fertőrákosi iratok, cssz. 10. 230/1945, 363/1945.
- 37 SL Sopron járási főszolgabíró 5682/1944.
- 38 Fekete könyv... 275.
- 39 SL Alispán 5555/1948. Fertőrákosi tanács iratai 626/1962. A 240 exhumált áldozatról: 10 000 hazahozott hősi halott. Bp. 1948. A munkaszolgálatosok exhumációs és síremléki-zottságainak kiadása.
- 40 SL 3. sz. Igazoló Bizottság 1. doboz.
- 41 SL Alispán 1945-845. (1667). Közli Sorsforduló... II. 298-299.
- 42 Uo.
- 43 Uo.
- 44 SL III. 100/942.
- 45 SL 5682/1944. Sopron járási főszolgabíró.
- 46 A Soproni Izraelita Hitközség iratai 1945. Sopron.
- 47 SL Nb. 42/1947. Johann Juriza periratai.
- 48 H. Elek Mária: Nincs vége c. kézírata alapján. Hollós Alfrédné, Elek Mária (Budapest) tulajdonában.
- 49 SL Nb. 42/1947. Ausspitz László tanúvallomása.
- 50 Uo. volt ilonamajori lakosok tanúvallomásai.
- 51 Uo.
- 52 SL Alispán 5555/1984.; Fekete könyv... 275.; Ú. É. 1946. december 12. Az 1286 áldozatból 923 neve ismert. 10 000 hazahozott hősi halott i.h.

- 53 SL Ágfalva 1944-2981. Közli Sorsforduló I. 274-275.; Fegyvertelen... II. 667.
- 54 Magyarország, 1984. január 15., 31. Róth Sándor budapesti lakos visszaemlékezése; SL III. 100/942.
- 55 SL Ágfalva halotti anyakönyve 42. sz.; SL Ágfalva iratai 1945-1723. Közli Fegyvertelen... II. 712.; Soproni Izraelita Hitközség iratai.
- 56 SL Alispán 1945-845 (1070) és III. 100/942.
- 57 Kórház vagy gyengélkedő.
- 58 SL 5682/1944.
- 59 "S két szó között a hallgatás..." II. 433-434.
- 60 Soproni Izraelita Hitközség iratai, 581 elhalálozott névsora.
- 61 SL 5682/1944. Sopron járási főszolgabíró.
- 62 SL Ágfalvi körjegyzőség 1945-453. Közli Fegyvertelen... II. 701. A foglyok sírjai a községi temető és a vasútvonal mellett voltak.
- 63 10 000 hazahozott hősi halott.; SL Alispán, 5555/1948.
- 64 Krieg im Burgenland I. 227.
- 65 Schild im Osten. 150-157.
- 66 Krieg im Burgenland I. 225.
- 67 Ú. É. 1974. augusztus 1., 15. Közli az áldozatok névsorát. Másolatban szintén közli Leopold Banny: Schild im Osten, de itt a 150. lapon tévesen 274-es szám szerepel.
- 68 Schild im Osten. 157.
- 69 OZSM 3017. sz. jkv.
- 70 Mementó Magyarország 1944. Kossuth Könyvkiadó 1975. 257.; OZSM 3339. sz. jkv.
- 71 Kőműves Imre. id. mű. 99.
- 72 SL Alispán 1945-845. Közli Sorsforduló II. 49-51.
- 73 Uo. Az őrséget nagyrészt az SA adta, az SS-ből kerültek ki a parancsnokok, akik a foglyokkal összekötők útján érintkeztek. OZSM 3339. sz. jkv.; Ú. É. 1947. július 31.
- 74 SL Alispán 1945-845. (1070). Közli Sorsforduló II. 232. A február 14-i jelentés szerint 1700 harkai munkaszolgálatosból 265 volt beteg, 126 pedig lábadozó. A haláleseteket nem hozták nyilvánosságra. SL II. 100/942.
- 75 Barabás Tibor: Szerelmem, Eszti. Cserépfalvi Kiskönyvtára 4., Bp. 1946. 64.; Kereszt a hegytetőn. Szépirodalmi Könyvkiadó 1972.; Ú. É. 1977. január 15.

- 76 SL Kópháza 105/1945.; Alispán 5555/1948.
- 77 Forrásértékű H. Elek Mária Kópháza, 1944. vége c. visszaemlékezése. SSz., 1985. 256-262.
- 78 SSz., 1985. 261. December 10-én kiválasztottak 40-50, más források szerint 130-150 nőt, ezek Kpóházán maradtak.
- 79 OZSM 432., 1476., 2918. sz. jkv.
- 80 OZSM 398., 2965. sz. jkv.; Győr-Sopron megyei Hírlap, 1955. február 20-25. Dr. Csatkai Endre visszaemlékezése: Kópházán szabadultam fel.
- 81 Szita Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálatosa (1944-1945) SSz.; 1984. 332-345.
- 82 Dömötör Tekla: Honti János. Akadémiai Kiadó 1975. 7., 170.; György István: Soha többé! Kossuth Könyvkiadó 1963. 30.; SL Kópháza halotti anyakönyv, 1946. 11. sz.
- 83 SL 5682/1944. Sopron járási főszolgabíró.
- 84 Győr-Sopron megyei Hírlap, 1955. február 23.; SL 5555/1948. Alispán.; Ú. É. 1946. február 28., 1948. július 1.
- 85 Keszei Dénes: Nagycenk múltja és jelene. Sopron 1983. 140.
- 86 SL III. 100/942.
- 87 SL 1945-845. (1070). Alispán. Közli: Sorsforduló II. 232.
- 88 SL 1945-845 (1589). Alispán. Közli Sorsforduló II. 233-234.
- 89 Szülőföldünk a Kisalföld. Győr 1970. 302-303.
- 90 Németh Zoltán: A II. világháború Győr-Sopron megyei hadműveletei SSz., 1980. 298-300.
- 91 SL Nagycenki körjegyzőség 1945-103. Közli Fegyvertelen... II. 702.; Ú. É. 1946. február 28., november 28., december 25.
- 92 Közülük 195 munkaszolgálatos neve ismeretlenségbe veszett. 10 000 hazahozott hősi halott. i. h.
- 93 OZSM 360., 467., 788., 2084. sz. jkv.
- 94 OZSM 360., 467., 788., 2177. sz. jkv.
- 95 Ú. É. 1961. június 15., július 1., 1974. december 1. Erich Fein: Die Steine reden. Gedenkstätten des österreichischen Freiheitskampfes. Mahnmale für die Opfer der Faschismus. Eine Dokumentation. Wien 1975. 341-342.
- 96 OZSM 507., 982., 2630., 2729. sz. jkv.; Hajnal János: Sopronban deportálás előtt, felszabadulás után. SSz., 1980. 143.
- 97 Első említésük 1944. november 17-én (SL III. 107/940. pm. sz.): "a Stellungsbau-Abschnitt Sopron a város környékén erődépítési munkálatoknál 8000 zsidó munkást és 600 főnyi őrszemélyzetet foglalkoztat. A munka előreláthatólag 8 hétig tart."

- ⁹⁸OZSM 856., 2630., 2729. sz. jkv.
- ⁹⁹Fegyvertelen... II. 670.
- ¹⁰⁰SL VI. 7/944., Polgármesteri biz. 15/1945., III. 100/942.
- ¹⁰¹Győri Munkás, 1945. október 25., december 1., 1946. március 2.; Dr. Molnár Ernő: id. mű 134., 158., 258., 267., 268.
- ¹⁰²Győri Munkás, 1945. október 25.; Molnár Mózes volt soproni rendőr visszaemlékezése szerint a soproni Deák téren (ma Május 1. tér) a beboltozott Rák-patak felső, nyitott torkolatánál történtek kivégzések. A "számonkérők" székhelye a közelbe esett. Szita Szabolcs: Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez. SSz., 1982. 219., 223.
- ¹⁰³Győri Munkás, 1946. február 28.
- ¹⁰⁴György István: id. mű 32.; Egy "szerencsés" munkásszázad 40.
- ¹⁰⁵Hegedűs Géza: A sötétség utolsó órái. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955., 45-48.; Vallomások egy városról. Akadémiai Kiadó 1978. 73-76.
- ¹⁰⁶OZSM 2851., 2894., 2919. sz. jkv.
- ¹⁰⁷SL Az egyenruhás Blockmannok barakkfelügyelői feladatot láttak el. Egyik parancsnokuk Zügn Sándor helyi lakos volt.
- ¹⁰⁸OZSM 2851, 2919. sz. jkv.
- ¹⁰⁹SL Sopronbánfalva halotti anyakönyv 1945/14. sz.; "S két szó között a hallgatás..." II. 549. Itt a halálozás időpontja téves.
- ¹¹⁰Elhurcolásáról: Szép Ernő: Emberszag. Szépirodalmi Könyvkiadó 1984. 56.
- ¹¹¹SL Sopronbánfalva halotti anyakönyv 1945/198. sz.
- ¹¹²OZSM 2894., 2919. sz. jkv.
- ¹¹³SL XV. 53/945. Lakits-anyag, Alispán 5555/1948.
- ¹¹⁴Harsányi László: A kőszegi zsidók. Bp. 1974. MIOK kiadása, 215., 220-221.
- ¹¹⁵Vas megyei Levéltár kőszegi fióklevéltára (A továbbiakban VamL KFL) 5682/1944. Polgármesteri iratok.
- ¹¹⁶Uo. 5721/944.
- ¹¹⁷Harsányi László: id. mű 212.; Bodó Judit: Adalékok a kőszegi gettó és munkaszolgálat történetéhez. Vasí Szemle '84. 3. sz. 376.
- ¹¹⁸P1. OZSM jkv. Mittler Sándor tanúvallomásában 1500, Frater Tiborében 3600, Weisz Ernőében 5000 sörgyári fogoly szerepel.

- 119 VamL KFL 5885/944. Polgármesteri iratok.
- 120 Kőszegi végállomás. Bp. Vörösváry Kiadó, 1947.
- 121 OZSM 2246. sz. jkv.
- 122 OZSM 2488., 3042. sz. jkv., OSZM jkv. Katz Heléne tanúvallomása.
- 123 Sorsforduló I. 196-197.
- 124 Uo.
- 125 OZSM 2246. sz. jkv.
- 126 VamL KFL 862/1945. Polgármesteri iratok.
- 127 Tolnai László: id. mű 32.; OZSM jkv. Fráter Tibor tanúvallomása, OZSM 2115. sz. jkv. alapján. Leopold Banny a sörgyári foglyok számát 10 000 főben adja meg (Schild im Osten, 62.) szerinte 1945 február közepére a létszám egyharmadára csökkent. Uo.
- 128 OZSM 621., 2488. sz. jkv.
- 129 OZSM jkv. Német Sándor tanúvallomása. (701/33. kmsz.)
- 130 OZSM jkv. Német Sándor, Fráter Tibor id. tanúvallomása, Berkovits Sándor tanúvallomása; Harsányi László: id. mű 214-215.
- 131 OZSM jkv. Káldor Antal, Klein Péter, Klein Benő és Somlósi János tanúvallomása; Harsányi László: id. mű 214.
- 132 OZSM jkv. Berkovits Sándor és Káldor Antal id. tanúvallomása; Világ, 1945. július 29. Bodó Béla: "Ettől a gáztól három óra alatt elalszanak". Helyszíni tudósítás a kőszegi munkatábor elgázosításáról; 1945. március 24-i (téglagyári) gázosítást írt le dr. Bács Pál budapesti lakos visszaemlékezésében. Kézirat (a szerző tulajdonában) 34, 35. Bodó Judit id. tanulmánya (Vasi Szemle, 1984) a 377. oldalon 120 téglagyári munkaszolgálatos OT általi felakasztását közli. Az egykorú újságcikkekre alapozott közlést hitelesítő dokumentáció egyelőre nem áll rendelkezésre.

V.

- ¹ Krieg im Burgenland I. 225.; Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941-1945. Zrínyi Katonai Kiadó 1986. 367-368.
- ² OZSM 1892., 2482., 2833. sz. jegyzőkönyv.
- ³ Zielbauer György: Adalékok Vas megye felszabadításához. Tudományos szocializmus füzetek. 77. Bp. 1984. 36-56.
- ⁴ Vas megyei Levéltár (a továbbiakban VamL) Alispáni iratok 1180/1945. 1945. január 10., 3295/1945.

- ⁵OZSM 2869. sz. jkv.
- ⁶OZSM 2085. sz. jkv.
- ⁷OZSM 2604. sz. jkv. A bozsoki és búcsúi kényszermunkások haláleseteit nem anyakönyvezték.
- ⁸OZSM 94. sz. német nyelvű jkv. Kaufmann Nándor és Kóth Ignác tanúvallomása szerint a 35 beteget kiürítéskor árokba lőtték. A 2085. sz. jegyzőkönyvben: "A betegeket és menetelni képteleneket még az induláskor végezték ki."
- ⁹A zalai olaj szállítása Németország számára rendkívül fontos volt. Speer birodalmi fegyverkezési miniszter 1945 február végén ismételten megtekintette a magyar kőolajvidéket. Albert Speer: *Insidethe the Third Reich*. Sphere Books Limited, London 1981. 579-580. A vasúti pályatest helyreállításáról OZSM 507. sz. jkv.
- ¹⁰OZSM 450., 2739. sz. jkv., OZSM jkv. Tandlich Aladár tanúvallomása; *The Hungarian Labor Service System 1939-1945*. 96.
- ¹¹OZSM 700. sz. jkv.
- ¹²VamL Alispáni iratok 3295/1945.
- ¹³Krieg im Burgenland I. 228.
- ¹⁴Widerstand und Verfolgung im Burgenland. 337.
- ¹⁵OZSM 2093., 3038. sz. jkv.
- ¹⁶OZSM jkv. Somogyi Károly Pál tanúvallomása és 3038. sz. jkv.
- ¹⁷OZSM 2115. sz. jkv. Rohonc közelében magyar zsidó foglyokat dolgoztattak Althodisban (Óhodász) is.
- ¹⁸A magyar sajtó mártírjai. 29.; Magyar Életrajzi Lexikon Akadémiai Kiadó. 1967. 493-494.
- ¹⁹OZSM jkv. Ackerbaum Ernő tanúvallomása.
- ²⁰OZSM 2362. sz. jkv., Kauders Pál tanúvallomása, 1790. sz. jkv. Közli Fegyvertelen... II. 80.
- ²¹Krieg im Burgenland I. 238.
- ²²OZSM jkv. dr. Halász Lóránd Miklós tanúvallomása.
- ²³Krieg im Burgenland I. 228., vö. Hetényi Varga Károly: id. mű 516-517.
- ²⁴Freies Burgenland, 1946. október 11.
- ²⁵Várkonyi Endre újságíró, a Magyarország főmunkatársa 1986. február 26-i visszaemlékezése alapján.
- ²⁶Krieg im Burgenland I. 238.
- ²⁷OZSM 2482. sz. jkv.

- 28 Illustrierte Neue Welt, November (Dezember 1985. Wien.
- 29 LG Graz Vg 1 9122/47. Widerstand und Verfolgung im Burgenland. 340-341.
- 30 OZSM jkv. Boschán György és Fodor Pál tanúvallomása. Utóbbiakban helyet kapott a 12/1. és a 14/1. cigány munkásszázad történetének néhány eseménye is. A cigány munkásszázadok léte a hazai munkaszolgálat ismeretlen fejezete. Említése A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Kossuth Könyvkiadó 1986. 205.
- 31 OZSM jkv. Pásztor Ernő tanúvallomása; 389., 2086. sz. jkv.
- 32 Ú. É. 1946. december 12.
- 33 OZSM jkv. Goldstein Endre tanúvallomása; Egy "szerencsés" munkásszázad. 97.
- 34 Krieg im Burgenland I. 237., OZSM jkv. Hoffmann Endre tanúvallomása.
- 35 OZSM jkv. Major Ernő tanúvallomása, 2322. sz. jkv.
- 36 Schild im Osten. 59.

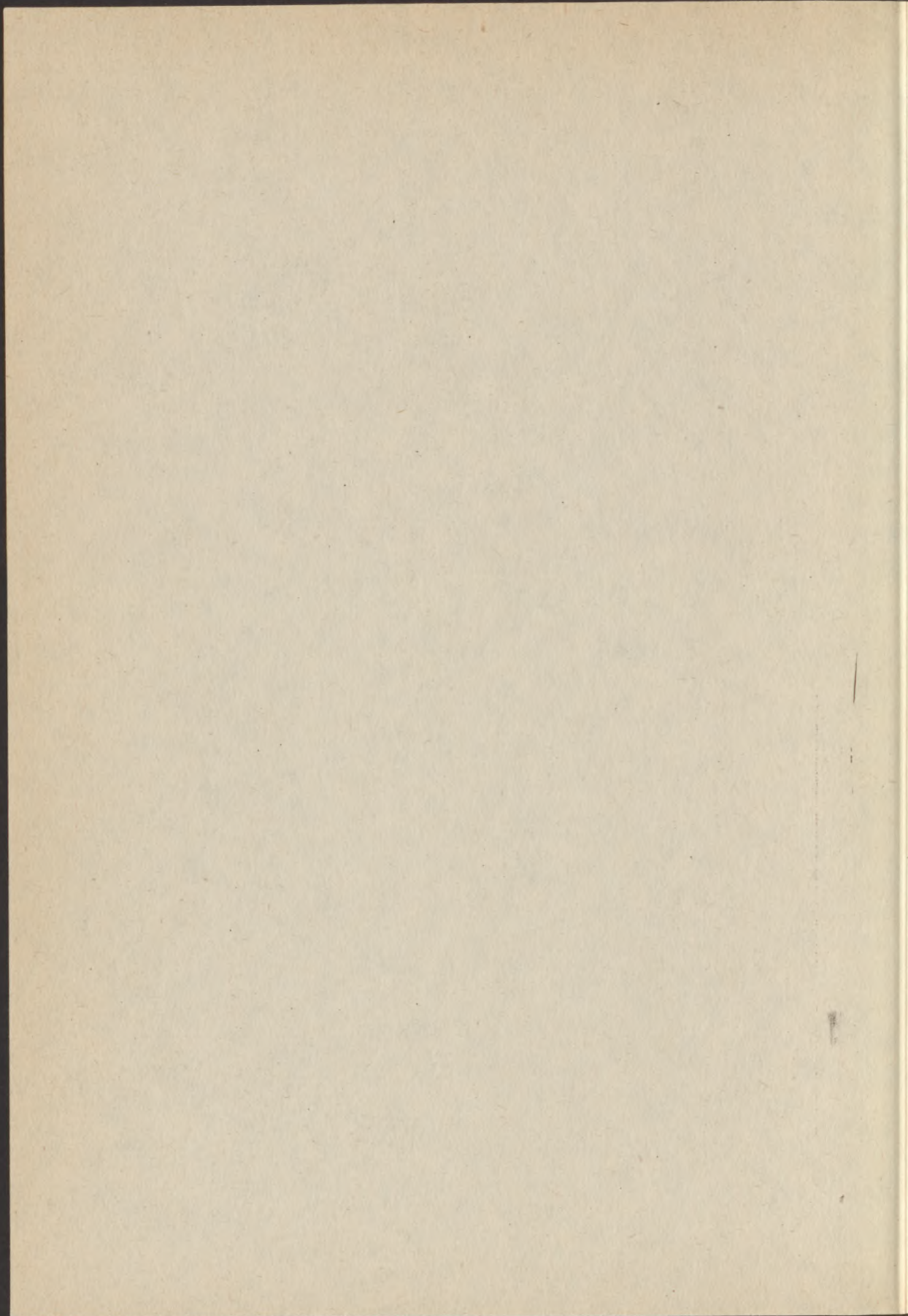
VI.

- 1 Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich. 1934-1945. Eine Dokumentation. Band. 2. Wien 1982. 375.
- 2 1967. november 23-án 127, a mauthauseni gyalogmarsnál életüket vesztett, Szentmargitbányán és Lajtaszentmiklósnál exhumált kényszermunkást temettek a kismartoni temetőbe. Erich Fein: id. mű 119. A határmenti állásépítés exhumált áldozatai Kismartonban kapnak végső nyughelyet, ahol emlékhely kialakítását tervezik.
- 3 OZSM 356., 513. sz. jkv. Eisenerz közelében Seeaun a magyar áldozatok két tömegsírja ismert. Zsidósors... 433.
- 4 OZSM 513., 626., 1705., 2850., 2983. sz. jkv. és Léderer György tanúvallomása.
- 5 Te vagy a tanú! 113-114.; Wiener Zeitung 1948. január 1., 13.; Karl Flanner: Widerstand von Wiener Neustadt 1938-1945. Wien 1973. 266-273.; Erich Fein: id. mű 332.24 éve senki nem halt meg itt Salamon Ferenc költő. Bóka László: Magyar mártír költők antológiája. Cserépfalvi Kiadó, Bp. 1947. 255-257.
- 6 OZSM 1601., 1818., 2411., 2721., 2850., 3149. sz. jkv.
- 7 Akcióban az SS 225. A mauthauseni táborban a feljegyzések szerint 12 923 magyar állampolgár veszítette életét.
- 8 Erich Fein: id. mű 208. Hugo Portisch szerint "30 000-nél több" magyar zsidót indítottak útnak a Délkeleti Faltól Mauthausenbe. Id. mű 63.

- ⁹Hans Maršálek: Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. Wien 1980. 131-134.
- ¹⁰Az ebensee-i tábor végnapjairól Adolf Burger: A hamisító csoport. Bp. 1986. 103-110.; Edeltraud Kendler: Nie wieder! Das Konzentrationslager Ebensee. Eine Dokumentation. Blick-verlag, 1986. 42-46.
- ¹¹Hans Maršálek: id. mű 287.
- ¹²Uo. 283. Itt vesztette életét Polatschek Elemér, a kiváló gégepszprofesszor, Garai János vívó világbajnok és sokan mások.
- ¹³Uo. 126-127. Maršálek közli, hogy 1944. március 12-19-e között az Eichmann-Sonderkommando magyarországi bevetés céljára 160-180 teherautót összpontosított a mauthauseni táborba. Id. mű, 231.
- ¹⁴Az adat téves, ez a szállítmány a sopronkőhidai börtönben őrzött köztörvényes bűnözőkből került ki. SSz., 1982. 216.
- ¹⁵A magyar szociáldemokrácia vezetői közül Mauthausenban raboskodott pl. Buchinger Manó, Gál Benő, Györki Imre, Malasits Géza, Millok Sándor, Peyer Károly. A tábor foglya volt Parragi György és Rátkai Károly. Visszaemlékezésük; Rátkai: A két torony. (Genius kiadása Bp. 1945.), Parragi: Mauthausen. (Keresztes kiadás, Bp. 1945). Buchinger Manó: Gestapobanditák bűnhalmazata. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban. (Bp. Szerző kiadása, 1945.)
- ¹⁶Fekete könyv... 275. Létszámukat Maršálek 20 000 főre becsüli. Id. mű 128.
- ¹⁷Nádass József: Karmos évek. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 502.
- ¹⁸Hans Maršálek: id. 283. A tábor fennállása idején regisztrált 196 400 fogolyból 103 500 vesztette életét. Heinz Bergschicker: id. mű 419.
- ¹⁹Balogh István: Száznyolcvanöt lépcsőfok. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 169.
- ²⁰Hans Maršálek: id. mű 144., 286. Millok Sándor: A kínok útja. Müller Kiadó, Bp. é. n. 124.
- ²¹Der Todesmarsch ungarischer Juden vom KZ-Mauthausen nach Gunskirchen im April 1945. Eine Materialsammlung mit Bildern. DÖW 6733. 8-9.
- ²²OZSM 605. sz. jkv.
- ²³DÖW 6733. 5-6.; Hubert Hummer-Reinhard Kannonier-Brigitte Kepplinger: Die Pflicht zum Widerstand. Wien-München-Zürich 1986. 181-185., 199-214.
- ²⁴Uo. 29. Erich Fein: id. mű 208-209.

- ²⁵DÖW 6733. 37-50.
- ²⁶Uo. 50-52. Erich Fein: id. mű 210.
- ²⁷DÖW 6733. 54-60. Erich Fein: id. mű 211.
- ²⁸DÖW 6733. 58., 59.
- ²⁹Uo. 67-68. Ansfelden polgármesterének levele (1946. június 14.) a Vöröskeresztnek a településen történt gyilkosságokról, az áldozatok fellelt sírjairól.
- ³⁰Uo. 50.
- ³¹Uo. 81-82. Rathner polgármester levele (1946. augusztus 6.) a névtelen áldozatokról. Erich Fein: id. mű 210.
- ³²Weisskirchen község parókiájának krónikája, 121. lap (DÖW 6733). Schleisheim parókiájának krónikájában (246. lap) megörökítették, hogy Dietach és Forsting között a kísérők a menet első napjaiban húsznál több foglyot lőttek le. Az úton hagyott tetemeket később bombatölcsérekbe temették.
- ³³DÖW 6733. 91-97. Emlékezetes maradt, hogy az útmenti kőfezsület előtt is lelőtt az SS egy foglyot.
- ³⁴Erich Fein: id. mű 211.
- ³⁵DÖW 6733. 99-102. Itt először egy lerogyó apát ütött agyon az őr puskatussal, majd az áldozatra borult kisfia fejére sújtott halálosan. Így maradtak az út szélén. Thalheimben internált olaszokkal szedették össze a menet halottait.
- ³⁶Hans Maršálek: id. mű 82.
- ³⁷DÖW 6733. 111-115.
- ³⁸Foglyokat.
- ³⁹OZSM 597. sz. jkv. és Demokrácia, 1945. május 28.
- ⁴⁰Fegyvertelen... II. 57.
- ⁴¹Hans Maršálek: id. mű 144-145.
- ⁴²Welsben a felszabadulástól 1945. október 22-éig 1032 magyar zsidó halt meg. A temetőben emlékkövel megjelölt sírjuk van.
- ⁴³DÖW 6733. 114-115. Neue Zeit (Linz) 1946. szeptember 16. (214. sz.), november 18. (267. sz.), 1948. május 8. (107. sz.) a gunskircheni tömegsírok feltárásáról.
- ⁴⁴Magyar Életrajzi Lexikon. I. 1003-1004., a halálozási időpontot tévesen, 1944-ben adja meg. A Magyar Irodalmi Lexikon (Bp. 1963. 704-705.) halálozási adata is téves.
- ⁴⁵Hegedűs Géza: Arcképvázlatok. Száz magyar író. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1980. 361-364.; Vargha Kálmán: Gelléri Andor Endre, Gondolat Kiadó, 1986. 206-208. Gelléri először 1941-ben Monorra vonult be munkaszolgálatra, 1945. május 10-e és 20-a között halt meg.

⁴⁶Hegedűs Géza: id. mű 388., Vándor munkaszolgálata és halála körülményeiről 390-391.

Német koncentrációs táborok, mellék- vagy fióktáboraik, munkatáborok, külső munkaosztagok listája.* A munkához fel-tárt dokumentáció szerint ezekben magyar deportált foglyok voltak; faji, politikai okból üldözöttek, munkaszolgálatosok kényszermunkát végeztek

Aachen	Berlin-Reinickendorf, Argus-Werke (S)
Adlerhorst=Orlowo (St)	Berlin-Schönholz (S)
Admont	Berlin-Siemensstadt (S)
Aidelstett	Berlin-Spandau (S)
Allendorf bei Kirchain (B)	Berlin-Tegel, Borsig Werke (S)
Altenburg (Thüringen) (B)	Berlin-Treptow "Paradiesgarten" (S)
Altenhammer (F)	Berlin-Zehlendorf (S)
Althammer=Stara Kuznia (A)	Berlstedt, Kreis Weimar
Altheide	Bettenheim, Kreis Mühldorf
Altomnitz	Birkenau=Brzezinka (A II.)
Ampfing-Waldlager (D)	Birnbäumel/Niederschlesien (GR)
Amstetten (Niederösterreich) (M)	Bisingen, Kreis Hechingen (Na)
Andorf	Blankenburg, Kreis Wernigerode (DM)
Ansbach (R)	Blechhammer/Oberschlesien (A)
Ansfeld	Bobrek, Kreis Krenau (A)
Argenau=Gniewkowo (Warthegau) (St)	Bochum, Bochumer Verein (B)
Arnsburg bei Lich	Boizenburg, Kreis Hagenow (N)
Aschersleben (B)	Bolkenhain bei Striegau (GR)
Aubentrebling	Bor
Augsburg (D)	Borgo San Dalmazzo
Aurolsmünster bei Ried	Born/Pommern (R)
Auschwitz=Oswiecim	Botten/Botschin=Bocién (St)
Authal	Bozsok
Ágfalva	Branno
Babitz /Oberschlesien (A)	Braunschweig (N)
Bad Berka, Kreis Weimar (B)	Braust
Bad Tatzmannsdorf	Bremen (N)
Balf	Brenner-Fargo
Banskow	Brenner-Vörder
Barkhausen (N)	Breslau-Deutsch Lissa (GR)
Barkow	Breslau-Hundsfeld (GR)
Barth/Ostsee (R)	Briesen (S)
Batterstadt	Bromberg=Bydgoszcz (St)
Baumgarten (St)	Bruck a.d. Leitha
Beograd	Bruck a.d. Mur
Berga/Elster, Thüringen (B)	Brünn=Brno (A)
Bergen-Belsen	Brüx=Most (F)
Berlin-Johannisthal (S)	Buchenberg
Berlin-Lichtenrade (S)	Buchenwald
Berlin-Lichterfelde (S)	Bucsu

*Zárójelben a főtábor nevének rövidítése: Auschwitz (A), Buchenwald (B), Dachau (D), Dora-Mittelbau (DM), Flossenbürg (F), Gross Rosen (GR), Hinzert (H), Kauern (K), Klooga (Kl), Krakau-Plaszów (KP), Lublin (L), Mauthausen (M), Natzweiler (Na), Neuengamme (N); Ravensbrück (R), Riga-Kaiserwald (RK), Sachsenhausen (S), Schirmeck-Vorbruck (SV), Stutthof (St), Vaivara (V).

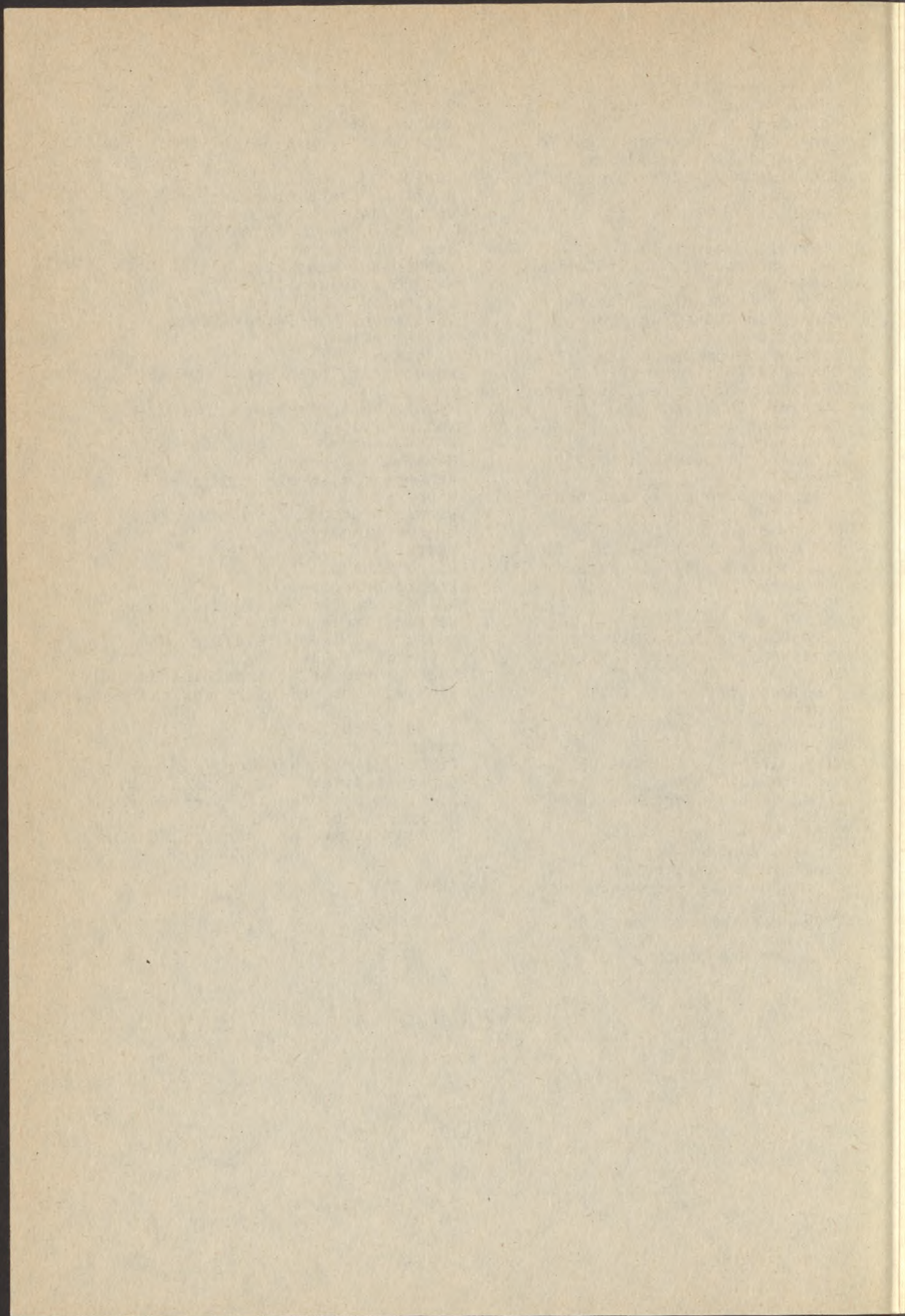
Budy, Kreis Biala (A)
 Bunzlau/Niederschlesien (GR)
 Burg
 Burgau, Kreis Gönzburg (D)
 Burgsdorf, Gemeinde Bychow (St)
 Büsum
 Calw, Kreis Calw (Na)
 Cebina
 Charlottenrgrube, Kreis Rybnik(A)
 Chinow/Pommern (St)
 Cholmi
 Chovel
 Christianstadt, Kreis Crossen(GR)
 Colditz, Kreis Grimma (B)
 Dachau, Hauptlager
 Danzig (St)
 Danzig, Schichau-Werft (St)
 Dautmergen, Kreis Balingen (Na)
 Dernau, Kreis Ahrweiler (B)
 Dessau/Anhalt (B)
 Deutschkreutz
 Deutsch-Minihof
 Deutsch-Schützen
 Dirnfurt
 Donaueschingen
 Dondangen=Dundaga (RK)
 Donnerskirchen
 Dora-Mittelbau, Nordhausen (B)
 Dornburg, Kreis Zerst (B)
 Dorndaugen
 Dorndorf
 Dörfl
 Dörnhau, Kreis Waldenburg (GR)
 Dörnhof
 Dresden (F)
 Dresden-Trachenberge (S)
 Drögen, Kreis Gransee (R)
 Duderstadt (B)
 Düren
 Ebensee/Oberösterreich (M)
 Eberau
 Ebersberg/Bayern (D)
 Echelsbach, Kreis Schongau (D)
 Echterdingen, Kreis Esslingen (Na)
 Eckernförde
 Eintrachthütte (A)
 Eisenerz/Steiermark (M)
 Elbing (St)
 Ellrich/Mittelbau II. (B, DM)
 Elsheim
 Engerau=Petržalka
 Ennsdorf/Niederösterreich (M)
 Erlensbusch, Kreis Waldenburg(GR)
 Erzingen, Kreis Balingen (Na)
 Espenau
 Essen (B)
 Eule, Kreis Neurode (GR)
 Falkenberg, Kreis Neurode (GR)
 Fallingbostel
 Fallersleben (N)
 Fehring
 Feldafing, Kreis Starnberg (D)
 Feldbach
 Feldberg, Kreis Neustrelitz (R)
 Feldkirch
 Felixdorf
 Fertőrákos
 Flensburg
 Flossenbürg
 Flössberg bei Leipzig (B)
 Frankfurt a. Main (Na)
 Freiberg/Sachsen (F)
 Freiburg/Niederschlesien (GR)
 Freudenthal=Bruntál bei Troppau (A)
 Friedberg
 Fünfteichen/Niederschlesien (GR)
 Fürstenberg(Oder)Brandenburg (S)
 Fürstenfeld
 Fürstengrube=Kopalnia Försten (A)
 Fürstenstein, Kreis Waldenburg (GR)
 Fürstenwalde/Brandenburg (S)
 Fürth
 Gaas
 Gablonz=Jablonee nad Nisou (GR)
 Ganacker bei Landau (F)
 Gebhardsdorf/Niederschlesien (GR)
 Geisenheim/Rheingaukreis (Na)
 Geislingen an der Steige (Na)
 Gelsenberg=Gelsenkirchen-Horst (B)
 Genshagen, Kreis Zossen (S)
 Giessen (B)
 Glasau bei Sarau (N)
 Gleina=Tröglitz/Thüringen
 Gleiwitz (A)
 Glöwen/Brandenburg (S)
 Gmunden
 Gmünd am Waldviertel
 "Goldfilz"=Gold-Fields (V)
 Golleschau=Goleszow (A)
 Gotenhafen=Gdynia
 Gotenhafen, Deutsche Werke (St)
 Görlitz/Niederschlesien, Fa.Wumag(GR)
 Graslitz=Kraslice (F,R)
 Graz/Steiermark (M)
 Groden=Grodno, Gemeinde Merch (St)
 Gross Rosen/Niederschlesien
 Grosswerther/Kreis Nordhausen (DM)
 Grünberg in Schlesien (GR)
 Guben/Brandenburg (GR)
 Gudendorf
 Gunskirchen, Kreis Wels (M)
 Gunskirchen, Sammellager (M)
 Gusen, Kreis Perg (M)
 Guttau=Gutowo, Westpreussen (St)
 Hainichen/Sachsen
 Halberstadt, Junkerswerke (B)
 Halberstadt-Zwieberge Malachit AG (B)

Halle/S. (B)	Klösch
Hamburg-Eidelstedt (N)	Kochendorf, Kreis Heilbronn (N)
Hamburg-Dessauer Ufer (N)	Kochstadt
Hammersdorf	Kolkau, Kreis Launenburg (St)
Hannover (N)	Koschedaren=Kaisiadorys (K)
Hannover Ahlem (N)	Kópháza
Hannover-Linden (N)	Köln-Deutz, Westwaggon (B)
Hannover-Mühlenberg	Königsberg/Neumark (R)
Harka=Magyarfalva	Königs Wusterhausen (S)
Hartberg	Kőszeg
Harzburg	Kőszegfalva
Harzungen=Mittelbau II.,III.(DM)	Kratzau I.,II.=Chrastava (GR)
Haslach, Kreis Wolfach (SV)	Krakau-Plaszów
Hausdorf/Niederschlesien (GR)	Krottingen=Kretinga (RK)
Heiligenkreuz bei Lafnitztal	Krems
Heinichen	Kunda
Helmbrechts bei Hof (R, F)	Kurzbach bei Oppeln/Oberschlesien(GR)
Henningsdorf/Brandenburg	Laa an der Thaya
Hersbruck bei Nürnberg (F)	Ladelund bei Flensburg (N)
Hertine=Rtyne (F)	Lagedi (V)
Hessisch-Lichtenau/Fürstenhagen (B)	Lagischa=Lagisza Cementownia (A)
Hidegség	Laingen
Hildesheim (N)	Landeshut/Niederschlesien (GR)
Hindenburg/Oberschlesien (A)	Landsberg/Lech (D)
Hinzert, Kreis Trier (B)	Langenbielau/Niederschlesien (GR)
Hirschberg/Niederschlesien (GR)	Launenburg bei Pommern (St)
Hirtenberg/Niederösterreich (M)	Launinggen II., Kreis Dillingen (D)
Hochweiler/Niederschlesien (GR)	Laurahütte/Oberschlesien (A)
Hof-Moschendorf (D, F)	Lautlingen
Hohenstein-Ernstthal (F)	Leibisch=Lubicz/Gdansk (St)
Holleischen=Holysov Plzen (R,F)	Leipzig (B)
Horneburg, Kreis Stade (N)	Leitmeritz a.d.Elbe=Litomerice (F)
Höll	Lemberg/Galizien=Lwow (L)
Husum-Schwesing	Lengenfeld (F)
Igling	Lenzing/Oberösterreich (M)
Ilonamajor (Ilkamajor)	Leoben
Ilsenburg, Kreis Wernigerode (DM)	Leoberg (Na)
Inzenhof	Leopoldshall, Kreis Bernburg (B)
Janinagrube, Gemeinde Libiaz Maly (A)	Lerbeck/Westfalen (N)
Janowitz=Janowice (F)	Liebau/Niederschlesien (GR)
Jawischowitz=Jawiszowice (A)	Lieberose, Kreis Beeskow (S)
Jaworzno/Schlesien=Neudachs	Lichtenfels, Oberfranken
Jennersdorf	Lichtenwörth
Kalch	Limburg
Kallies/Pommern (R)	Linz (M)
Kamenyec-Podolszk	Lippstadt (B)
Kanaka	Lublin
Kattowitz=Katowice (A)	Ludwigsdorf/Schlesien (GR)
Kaufbeuren/Bayern (D)	Lübeck
Kaufering, Kreis Landsberg (D)	Lübberstedt bei Bremen (N)
Kaunitz	Magdeburg (B)
Kiel/Schleswig-Holstein (N)	Majdanek
Kiev (S)	Malchow bei Neu-Strelitz, Kr.
Kircham bei Pocking (F)	Waren (R)
Kirchberg	Marlenwerder/Ostpreussen (St)
Kittlitztreben/Niederschlesien (GR)	Markkleeberg, Kreis Leipzig (B)
Kittsee	Marktleuthen
Kiviöli (V)	Mauthausen/Oberösterreich
Klagenfurt (M)	Mayen

Märzachtal, Kreis Waldenburg (GR) Poperwahlen=Popervale (RK)
 Mehltheuer, Kreis Plauan/Sachsen (F) Poppendorf
 Melk Praust bei Danzig (St)
 Merzen=Mierzynek Kreis Lipa (St) Praha
 Merzhausen (H) Prenzlau/Brandenburg (R)
 Metz (N) Probitz
 Meuselwitz/Thüringen (B) Purbach
 Mistelbach Putki (V)
 Mittelsteine/Niederschlesien (GR) Putzig=Puck/Westpreussen (St)
 Mittergars, Kreis Wasserburg (D) Pürschkau/Niederschlesien (GR)
 Modautal-Brandau Rabenstein=Rabstejn bei Kamnitz (F)
 Mogersdorf Raguhn/Anhalt
 Monowitz=Monowice (A III:) Randegg
 Morchenstern/Sudetenland (GR) Rauscha, Kreis Görlitz (GR)
 Mörfelden-Walldorf Ravensbrück
 Mühlendorf, Kreis Mühlendorf (D) Rechlin, Kr. Waren bei Neustrelitz
 Mühlhausen/Elsass (Na) (R)
 Mülsen St. Micheln (F) Rechnitz
 München (D) Regensburg/Bayern (F)
 München-Allach (D) Reichenau=Rychnov u Jablonce (GR)
 Nagelstal=Naguszewo (St) Reichenberg
 Nagycenk Reinsfeld I., II. (H)
 Naila Reinersdorf
 Neckarelz I., II., Kreis Mosbach (Na) Reval=Tallin (Kl)
 Neckargartach-Heilbronn (Na) Rickling-Kuhlen
 Neckargerach, Kreis Mosbach (Na) Ried im Innkreis/Oberösterreich (M)
 Neubrandenburg bei Neustrelitz (R) Riederloh (D)
 Neuburg/Donau Riga-"Kaiserwald"
 Neudachs (A) Riga-Spilwe (RK)
 Neuengamme Rohlitz/Sachsen (F)
 Neumarkt Rosenberg i. Westpr./Ostpreussen
 Neumünster (St)
 Neunkirchen, Kreis Mosbach (Na) Rosenberg=Rozankowo/Danzig (St)
 Neu Rohrlau=Nová Role (R,F) Rostock-Schwarzenforst (R)
 Neusalz/Oder, Kreis Freystadt (GR) Rothschaige, Gemeinde Karlsfeld
 Neustadt/Coburg (B) (D)
 Nuestadt-Glewe/Mecklenburg (R) Röbel
 Nickelswalde/Danzig Sachsenhausen
 Niederoderwitz/Sachsen (NR) Sackisch/Niederschlesien (GR)
 Niederorschel, Kreis Worbis (B) Salzgitter (N)
 Nordhausen (B) Salzwedel/Prov. Sachsen (N)
 Nürnberg (F) Sandbostel (N)
 Ober-Hoheneibe (GR) Säuferwassergraben/Niederschle-
 Oberlanzendorf sien (GR)
 Oederan, Kreis Flöha/Sachsen (F) Schachendorf
 Offenburg/Baden (Na) Schandorf
 Ohrdruf S III./Thüringen (B) Schattendorf
 Oranienburg (S) Schatzlar=Zaclar (GR)
 Osterheide Schaulen=Siauliai (K)
 Osterode/Harz "Heber" (DM) Scheibs
 Osterode/Harz "Dachs 4" (DM) Schirkenpass, Kreis Thorn (St)
 Ostrowiec Swietokrzynski Schlesiensee
 Parschnitz=Porici, Kr. Trautenau (GR) Schlieben, Kreis Schweinitz (R,B)
 Penig/Sachsen (B) Schlier (M)
 Persenbeug Scheppau
 Peterswaldau/Niederschlesien (GR) Schottenberg
 Plattling bei Deggendorf (F) Schömberg bei Balingen (Na)
 Plauen/Sachsen (F) Schönebeck, Kreis Calbe (B)
 Plömnitz, Kreis Bernburg (B) Schörtling
 Plzen Schörzingen, Kreis Rottweil (Na)

Schützenberg
 Schwalmstadt-Trutzhain
 Schwanewalde
 Schwarzhöhe/Brandenburg (S)
 Swechat=Wien-Floridsdorf II. (M)
 Schweidnitz/Niederschlesien (GR)
 Schwerin
 Seestadt=Ervenice (F)
 Seefeld/Tirol
 Seestall (Fuchstal)
 Seifhennersdorf, Kreis Zittau (F)
 Siegendorf
 Siegmars-Schönau/Sachsen (F)
 Sonneberg-West/Thüringen
 Sopronbánfalva
 Sosnowitz=Sosnowice (A)
 Sömmerda/Thüringen (B)
 Spaichingen, Kreis Tuttlingen (Na)
 Stargard/Pommern
 Stadtlohn
 Stassfurt, Kreis Calbe (B)
 Steinhort/Ostpreussen (St)
 Stettin (St)
 Steyr-Münichholz/Oberösterreich
 (M)
 St. Florian
 St. Georgenthal=Jiretin (F)
 St. Georgenthal/Sudetenland (GR)
 St. Lorenz
 St. Martin
 St. Pölten
 Strassburg=Brodnicza/Danzig (St)
 Strasshof
 Strem
 Strellentin/Pommern (St)
 Stuttgart
 Stutthof
 St. Valentin (M)
 Taucha, Kreis Leipzig (B)
 Tannenwald/Obertaunuskreis (B)
 Tannhausen/Niederschlesien (GR)
 Tarnów
 Tatarow
 Teplitz-Schönau=Teplice
 Theresienstadt=Terezin
 Thorn=Torun/Danzig-Westpreussen (St)
 Thorn-Rosenberg (St)
 Tiegenhof/Westpreussen (St)
 Torgau/Elbe
 Trebnitz/Brandenburg (S)

Tröglitz/Thüringen (B)
 Trunz/Ostpreussen (St)
 Trutenau (St)
 Trzebinia, Kreis Krenau/Schlesien
 (A)
 Turka
 Tutzing, Kreis Starnberg (D)
 Unterlüss, Prov. Hannover
 Vechelde, Kreis Peine (N)
 Venusberg/Sachsen (F)
 Waldenburg/Niederschlesien (GR)
 Walldorf/Hessen (N)
 Wallendorf
 Wansleben, Mansfelder Seekreis (B)
 Warnemünde
 Warszawa
 Watenstedt, Stahlwerke Braunschweig
 (N)
 Wedel/Schleswig-Holstein (N)
 Weimar (B)
 Weisswasser=Bila Voda (GR)
 Wels II.=Ebensee
 Westeregeln, Kreis Wansleben (B)
 Wien
 Wiener-Neustadt
 Wiesau/Niederschlesien (GR)
 Wietze
 Wilhelmshaven (N)
 Windisch-Minihof
 Wittenberg bei Dessau/Sachsen (S)
 Wolfen, Kreis Bitterfeld (B)
 Wolfsberg/Niederschlesien (GR)
 Wöbbelin/Mecklenburg
 Wüstegiersdorf/Niederschlesien (GR)
 Wüstewaltersdorf/Niederschlesien
 (GR)
 Zablocie (KP)
 Zeitz
 Zillerthal-Erdmannsdorf (GR)
 Zittau i.d. Lausitz/Sachsen (GR)
 Zschopau bei Chemnitz/Sachsen (F)
 Zwickau/Sachsen (F)
 Zwodau=Svatava bei Karlsbad (F)

TARTALOM

I. A zsidók munkaszolgálat a német megszállásig	3
II. A munkaszolgálat a nyilas puccsig	12
III. Deportáló gyalogmenetek Hegyeshalomba 1944 őszén	23
IV. Munkatáborok a Niederdonau erődvonalon	34
V. Magyar kényszermunkások a Steiermark Nord erődszakaszon	57
VI. A sáncmunkások evakuálása Mauthausenba és Gunskirchenbe	67
Jegyzetek	76
Német koncentrációs táborok, mellék- vagy fiók- táboraik, munkatáborok, külső munkaosztatok listája ...	97

KÉZIRAT GYANÁNT

A kiadásért felelős: az ELTE BTK dékánja

Megrendelve: 1990. március. Megjelent: 1990. május. Példányszám: 678

Készült: kisofszet eljárással, az MSZ 5601-59
és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

Készült a Dabasi Nyomdában
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató
Munkaszám: 90-0544

3588-2

